

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 45 • NOVEMBER 2008

BESTUURSLEDEN SBN

**drs. K.J. (Koos) Steehouwer
(tijdelijk voorzitter)**

tel.: 035-6021295

e-mail: kroos@telfort.nl

**drs. H.P. (Henk) Jansen
(secretaris)**

tel.: 030-2767706 • 06-13033264

tel.: 030-2868536 (werk)

e-mail: hpjansen@xs4all

e-mail: hp.jansen@utrecht.nl (werk)

**drs. F.A.C. (Frank) Haans
(penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: [f.haans@](mailto:f.haans@monumentenadviesbureau.nl)

[monumentenadviesbureau.nl](mailto:f.haans@monumentenadviesbureau.nl)

**C. (Connie) van den Broek
(administratie penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: [c.vdbroek@](mailto:c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl)

[monumentenadviesbureau.nl](mailto:c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl)

gironummer SBN: 273441 t.n.v.

‘penningmeester SBN’ te Nijmegen

drs. J.M.H. (Jean) Penders

tel.: 030-2318405

tel.: 030-2310743 (werk)

e-mail: j.penders@utrecht.nl

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

tel.: 030-2881597

e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. K. (Karel) Emmens

tel.: 0418-515228

e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

mw. drs. P. (Petra) Mesken

tel.: 036-5331236

e-mail: p.mesken@chello.nl

mw. M. (Marjorie) Verhoek

tel.: 06-44505746

e-mail: marjorie.verhoek@hu.nl

ADVISEURS

dr. ir. A.H. (Ad) van Drunen

tel.: 073-6136753

tel.: 073-6155489 (werk)

fax: 073-6143054

e-mail: addr@s-hertogenbosch.nl

prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries

tel.: 030-2314503 • 06-52004921

tel.: 030-6983238 (werk)

tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)

fax: 030-6916189 (werk)

e-mail: d.de.vries@racm.nl (werk)

INHOUD

NUMMER 45 · NOVEMBER 2008

Van de Redactie.....	1
M. Enderman: <i>Een ventilatierooster uit 1835</i>	2
Vacature (<i>advertentie</i>).....	5
Bouwhistorische Platforms;.....	6
16 april 2008.....	6
11 juni 2008.....	14
27 augustus 2008.....	20
datums platforms 2009.....	23
M. Verhoek: <i>Hogeschool Utrecht</i>	24
Donateursdagen;.....	27
Donateursdag te Dordrecht, 2007.....	27
Donateursdag te Delft, 2008.....	29
D.J. de Vries: <i>Congressen en symposia</i>	35
R. Stenvert/G. van Tussenbroek: <i>Oproep</i>	36
G. van Tussenbroek: <i>Geheimschrift in oude constructies</i>	37
Boekrecensies.....	52
Korstmossen en muurbloempjes.....	55
Redactie, kopij en donateurs.....	57

VAN DE REDACTIE

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

De redactie van de Nieuwsbrief van de Stichting Bouwhistorie heeft in onderling overleg een aantal regels opgesteld en wil auteurs van toekomstige artikelen vriendelijk verzoeken om deze in acht te nemen. Het behoeft geen betoog dat het toepassen van deze aanwijzingen uw redactie een hoop werk bespaart!

1. TEKST MET TITEL EN NAAM AUTEUR DIGITAAL AANLEVEREN.

Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.

Paragrafen scheiden door een witregel.

Tussenkopjes naar keuze.

Noten automatisch onder aan de pagina.

2. ILLUSTRATIES DIGITAAL AANLEVEREN, MINIMAAL 300 DPI, TIFF OF JPG FORMAAT, OP EEN CD OF VIA DE E-MAIL.

Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.

In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ..).

Alle illustraties voorzien van een onderschrift

De onderschriften weergeven aan het eind van de tekst.

3. LITERATUUR.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

4. PRESENTEXEMPLAREN.

Auteurs van artikelen in de Nieuwsbrief ontvangen desgewenst 3 presentexemplaren.

Zoals al in voorgaande Nieuwsbrieven is vermeld behoudt de redactie zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

Alle artikelen en illustraties zenden naar de (voorlopige) hoofdredacteur Albert Reinstra, e-mail: a.reinstra@racm.nl

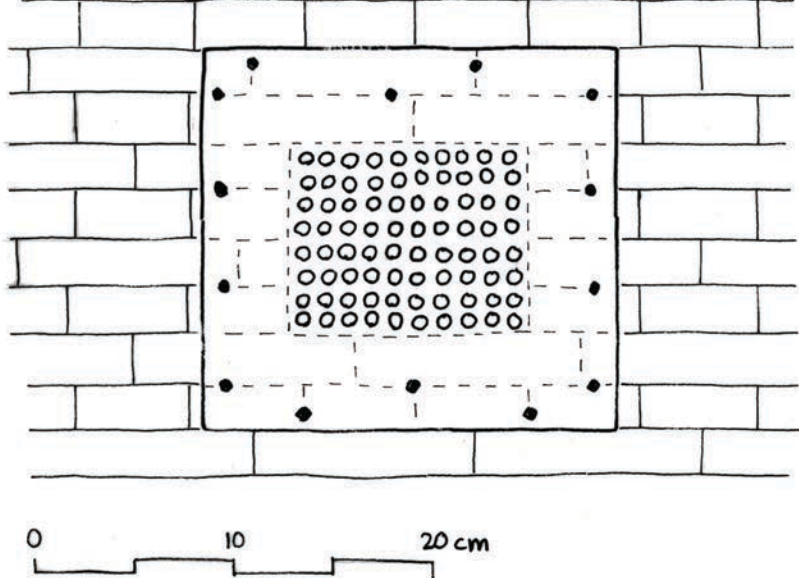
EEN VENTILATIEROOSTER UIT 1835

Dit jaar staan vloeren binnen de monumentenzorg extra in de belangstelling.¹ Een deelaspect daarvan betreft de ventilatie. Die is voor balklagen onder houten vloeren noodzakelijk, met name op de begane grond. Door stilstaande lucht en vocht kan immers de draagconstructie worden aangetast. Om lucht-circulatie onder de vloer op gang te brengen worden in de gevels openingen gemaakt. In of voor deze ventilatieopeningen worden roosters aangebracht tegen ongedierte.²

Door de Gemeente Leiden wordt bij bouwaanvragen voor monumenten standaard

¹ RACM symposium "Over de Vloer", 8 oktober 2008.

² Wattjes, J.G. , *Constructie van Gebouwen, derde deel: vloeren, plafonds, gewelven en trappen*. Amsterdam 1926, blz. 4. en Jellema, R. (red), *Bouwkunde*, deel 1. Delft 1948, blz. 374.

Het loden rooster waarin gestippeld het achterstaande metselwerk is aangegeven.
(Tekening auteur, Gemeente Leiden / M&A)

bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd om de aanwezige monumentale waarden vast te stellen. Zodoende is in de loop der tijd een brede kennis over het bouwen in de stad verkregen, waarbij naast typologische en constructieve ontwikkelingen ook installaties en technische voorzieningen aandacht krijgen. Bij bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van een bouwaanvraag bij de Hartebrugkerk in Leiden, werd onlangs een ventilatierooster aangetroffen dat bij de eerste opzet van de kerk uit 1835 behoort. Het betreft vermoedelijk een vroeg voorbeeld van een dergelijk rooster en van bewust in de gevels gemaakte openingen voor ventilatie van de vloer.

De R.K. Hartebrugkerk betreft een éénbeukig gebouw in Neoclassicistische stijl, uitgevoerd naar een ontwerp van architect T. Molkenboer (1796-1863). In elk van de vijf traveeën die de zijgevels van de kerk tellen, is aan de onderzijde een opening gelaten van vier stenen hoog en één steen breed.³ Als afdekking is gebruik gemaakt van twee strekken in de koppenlaag. Voor de opening is los tegen de muur een 4 mm dikke loden lap gespijkerd die het gat ruim afdekt. De grootte van de lap lijkt daarbij te zijn afgestemd op de voegen waarin de smeedijzeren nagels zijn geslagen. Ter plaatse van de opening is de lap geperforeerd met acht horizontale rijen van tien ronde gaten. De diameter hiervan ligt gemiddeld rond de anderhalve centimeter, maar varieert door de wijze waarop de gaten zijn aangebracht. Hiervoor lijkt een guts te zijn gebruikt die door het lood is gedraaid

³ Het metselwerk is uitgevoerd in kruisverband met een baksteen van $21\frac{5}{22} \times 11 \times 4\frac{4}{5}$ cm en heeft een 10 lagenmaat van $46\frac{4}{7}$ cm. De openingen meten ongeveer $19\frac{1}{20} \times 23\frac{1}{24}$ cm (h x b).

of geslagen. Van de roosters kon één exemplaar aan de westzijde van de kerk worden waargenomen en gedocumenteerd. Aan de oostzijde resteerde enkel nog de afdruk van het lood en enkele spijkers. De openingen aan die zijde zijn later met een rooster van baksteen opgevuld.

Bij de bouw van de Hartebrugkerk was men min of meer genoodzaakt om voor een houten vloer te kiezen. Het gebouw bevindt zich namelijk met de voorzijde aan de Haarlemmerstraat, op de Rijndijk, waarachter het terrein naar het noorden sterk af loopt. Architect Molkenboer, moet bekend zijn geweest met de noodzaak om de vloer te ventileren. De vraag is of dit ook een algemeen bekend gegeven is geweest. Een korte inventariserende rondgang langs enkele gebouwen in de stad uit de eerste helft van de 19de eeuw laat geen of enkel naderhand aangebrachte ventilatieopeningen zien.⁴

Vloeren op de begane grond in publieke gebouwen zijn overwegend van harde materialen gemaakt. Ook bij woonhuizen lijkt hier voor de 19de eeuw in veel gevallen sprake van, al zijn de gegevens daarover nog maar beperkt. In een enkel geval kon bij bouwhistorisch onderzoek in een zogenaamd 'wevershuisje' in de 17de-eeuwse uitbreidingen van Leiden worden vastgesteld dat hier pas in de late 19de of het begin van de 20ste eeuw houten vloeren waren aangebracht over de oorspronkelijke plavuizen vloeren. Om een niveauverschil tussen de gang en de aanliggende kamers zoveel mogelijk te voorkomen waren de dunne balkjes waarop de vloerdelen waren genageld direct op de plavuizen gelegd. Na honderd jaar was de vloer op een aantal plaatsen dusdanig vermolmd dat er over lopen onmogelijk was geworden.

Vanwege de kou die harde vloeren uitstralen is het aannemelijk dat zeker in de huizen van de beter gesitueerden ook op de begane grond houten vloeren aanwezig waren. Wattjes schreef in dit verband over de constructie van dergelijke vloeren dat 'eiken vloerribben van betrekkelijk geringe hoogte en afmeting direct in het zand werden gelegd en tot hun bovenkant met zand werden aangevuld, zodat ook de op die ribben gespijkerde houten vloeren met zand in aanraking kwam'. Dat dit houtrot en zwam tot gevolg had laat zich raden, en de methode zou sinds de tweede helft van de 19de eeuw dan ook in onbruik zijn geraakt.

Het is niet ondenkbaar dat het ventileren van houten vloeren op de begane grond niet alleen is voortgekomen vanuit de wens om de constructie langer te behouden. De aandacht die in de 19de eeuw bestond om de lucht in gebouwen te verversen ter verbetering van de leefomstandigheden en het voorkomen van veronderstelde ziekten zou hier ook een rol bij gespeeld kunnen hebben.⁵

MAARTEN ENDERMAN - GEMEENTE LEIDEN / M&A

⁴ bijvoorbeeld het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis uit 1808 (St. Jacobsgracht 1) en de voor malige Maatschappij tot nut van 't Algemeen uit 1850 (Steenschuur 21).

⁵ Stokroos, M., *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw*. Zutphen 2001, blz. 32-39.

Het Bureau Monumenten & Archeologie is het Amsterdamse kennis- en expertisecentrum op het gebied van monumentenzorg en archeologie voor de centrale stad en de stadsdelen. De afdeling Monumenten fungeert als adviseur van het gemeentebestuur en als vraagbaak voor burgers en ambtenaren op het gebied van onder meer bescherming, restauratie, onderhoud en verbouwing van monumenten.

Voor de afdeling Monumenten zoeken wij een

ervaren bouwhistoricus (m/v)

maximaal 36 uur per week

Functie-inhoud:

De bouwhistoricus is verantwoordelijk voor het verrichten van onderzoek naar historische structuren binnen de gemeente Amsterdam. Hiertoe behoort het beschrijven en documenteren van panden, het verrichten van inventarisaties, verkenningen, opnames en ontleding in de zin van de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*. De bouwhistoricus komt te werken in een teamverband. Een van zijn kerntaken is het vervaardigen van beschrijvingen en waardestellingen ten behoeve van bouwplanbeoordeling.

Wij zoeken:

Een ervaren bouwhistoricus met een academisch werk- en denkniveau. Een afgeronde studie bouwkunde strekt tot aanbeveling. Praktijkervaring op het gebied van de monumentenzorg is een vereiste. Daarnaast beschikt de bouwhistoricus over gedegen kennis van de bouw-, architectuur- en restauratiegeschiedenis van Amsterdam en heeft hij ervaring met gangbare tekenprogramma's en het documenteren van bouwhistorische fenomenen. Een goede schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid is daarbij een vereiste, wat door middel van publicaties moet worden aangetoond. De bouwhistoricus die wij zoeken werkt graag in teamverband. Hij is in staat zelfstandig kennis te genereren en deze te instrumentaliseren ten behoeve van de bescherming van monumenten.

Wij bieden:

BMA biedt een uitdagende werkomgeving. Het salaris dat bij deze functie hoort is schaal 11. Daarnaast biedt BMA goede secundaire arbeidsvoorwaarden.

Informatie:

Kijk op onze website www.bma.amsterdam.nl voor meer informatie over Bureau Monumenten & Archeologie. Voor meer informatie over deze functie kunt u contact opnemen met het hoofd van de afdeling Monumenten, Karin Westerink, t. 06 123 74 812.

Sollicitaties kunt u richten aan k.westerink@bma.dmb.amsterdam.nl

16 APRIL 2008

GOLFPLAAT LEREN ZIEN, BEZIEN EN ONTZIEN - *RIEN DE VISSER*¹

W e kunnen haast geen blik werpen op het Nederlandse cultuurlandschap of we zien wel iets van golfplaat, als we er tenminste op gefixeerd zijn: een bedrijfs-pand, hal, loods, werkplaats, boerderij, (mega)stal, hooiberg, huis, hok, schuur of een verrassend creatief klein bouwsel. Met beschermde monumenten zullen we golfplaat echter niet zo gauw associëren, alleen al vanwege het imago. Wie weet bovendien dat golfplaat al een (innovatieve) geschiedenis heeft van meer dan 175 jaar? Nu we in het actuele erfgoedbeleid meer aandacht gaan schenken aan levensloop en context zal golfplaat beter in beeld kunnen komen.

VOORGESCHIEDENIS

Z o'n tien jaar geleden werd ik in ons dorp gefascineerd door een boerenbouwsel van aan elkaar gelapte golfplaten. Geen architect had het kunnen bedenken, laat staan tekenen. Door opschoonneigingen en zelfs opschoonverplichtingen zou het creatieve onderdak voor tractor, kip, hooi en nog veel meer er over tien jaar niet meer staan. Inmiddels is het daadwerkelijk gesloopt. Het nemen van een foto werd de aanzet tot een passie en een missie: fotograferen van gebouwen en bouwsels van golfplaat die ik op mijn weg tegenkom. Een passie, omdat golfplaten in mijn ogen zeer fotogeniek zijn door het markante lijnenspel, door de kleurrijkdom van het materiaal zelf en door de roestbruine tand des tijds. Maar ook een missie vanwege het negatieve imago enerzijds en de wereldwijde verspreiding en impact anderzijds, door zijn brede toepassing, historisch en eigentijds, zowel bij hoogwaardige architectuur als in de creatieve cultuur van alledag. En met een bril van golfplaat op registreer je het dagelijks leven vanuit een geheel eigen optiek.

Zo werd ik uiteraard nieuwsgierig naar de geschiedenis van de golfplaat, maar vakliteratuur bleek schaars en 'soortgenoten' nog schaarser. Twee jaar geleden vroeg me de uitgever van het tweemaandelijks verschijnend vakblad *Dakenraad*

¹ M.J.A.M. (Rien) de Visser (geb. 1947) studeerde HBO Planologie en MO Aardrijkskunde en was aanvankelijk planologisch onderzoeker bij de Provincie Noord-Brabant. Daarna was hij vele jaren werkzaam als beleidsmedewerker cultuur en cultuurhistorie bij de gemeenten Uden en Eindhoven en de provincie Noord-Brabant. Thans met prepensioen is hij freelance adviseur cultuur & historie, schrijft beleidskritische artikelen over cultureel erfgoed in *Brabant Cultureel* en verzorgt de rubriek 'Van golfplaat' in het vakblad *Dakenraad*.

Dinther, 2003. Aanbouw van de Kilsdonkse Molen. Bij restauratie inmiddels verloren gegaan. (foto auteur)

- het blad voor alle daken - een rubriek over golfplaat te verzorgen, met tekst en beeld, uiteraard toegespitst op daken. Hierdoor oriënteer ik me nu nader op de historie en toepassing en komen vragen naar boven als: hoe ziet de Nederlandse golfplaatgeschiedenis er uit, wat staat en stond er aan markant golfplaat(er)goed in Nederland en hebben we de historische merites van golfplaat wel goed in beeld bij restauratie, reconstructie, sloop of herbestemming van monumenten?

INNOVATIE VAN HISTORISCHE BETEKENIS

Golfplaat roept associaties op als inferieur, armoedig, primitief, provisorisch, ontsierend en milieuvervuilend. En dat terwijl het belangwekkende innovatieve eigenschappen waren, waardoor gegolfd plaatijzer rond 1850 in korte tijd de wereld veroverde en vandaag de dag nog steeds van grote betekenis is over heel de wereld. Golfplaten zijn goedkoop te produceren en ze laten zich gemakkelijk stapelen, transporteren, verwerken en hergebruiken. Ze zijn licht en sterk tegelijk, vaak buigzaam en eenvoudig te koppelen. Voor allerlei toepassingen lenen ze zich: voor minuscule bouwsels en immense overkappingen, voor tijdelijke en permanente oplossingen, voor daken, wanden, zelfs deuren en - met de introductie van kunststof - ook als lichtvenster en lichtstraat. Behalve van gegalvaniseerd ijzer en kunststof zijn er golfplaten van asbesthoudend of asbestvrij vezelcement, van bitumen en aluminium. Golfplaten worden alsmaar hergebruikt, ook al zien ze er door roestvorming of afgebladderde verf niet uit. Bizar is wel dat juist de schadelijke asbest golfplaat die het Nederlandse landschap sterk heeft bepaald tegelijkertijd milieuvriendelijke kwaliteiten heeft door zijn structuur, die 'van na-

Heeswijk, circa 1895. Fazantenhoek (rechts) met dak van zinken of verzinkte golfplaten op de Benedenplaats van Kasteel Heeswijk. Afgebroken rond 1939 bij de aanleg van de Copijntuin. (foto auteur)

ture' vegetatie kan vasthouden, met een spontaan groendak als resultaat.

ENGELSE GOLFPLAATGOTIEK

In 1893 dichtte Van der Kloes de eer van de uitvinding van 'gegolfd plaatijzer' nog toe aan Ridder Von Winiwarter uit Stiermarken, die het omstreeks 1860 in de handel zou hebben gebracht. Uit Engelse bronnen weten we nu dat er al in 1829 aan Henry R. Palmer uit de Londense Docks patent werd verleend op daken en wanden van golfplaat. Naast utilitaire toepassing bij fabriekshallen en stationsoverkappingen werden ook voorname gebouwen van golfplaat opgetrokken als het Iron Palace voor de Afrikaanse koning Eyambo in Calabar (1843), de voor prins Albert ontworpen ballroom bij Balmoral Castle (1851) en de eerste bouw van het South Kensington Museum (1857). Het opmerkelijkst waren wel de golfplaatkerkjes - *tin tabernacles* -, vaak in een soort gotische stijl, die rond 1850 als bouwpakketten in het Verenigd Koninkrijk werden ingezet om de uitwassen van Darkest England te bestrijden. Een paar honderd zijn er nog over.

NEDERLANDSE STATIONS, NISSENHUTTEN EN HOOIBERGEN

In Nederland zal er uit de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw aanzienlijk minder aan golfplaat zijn op te sporen dan in Engeland. We waren hier nog lang aangewezen op import. De ijzer- en staalindustrie kwam pas na de Eerste

Wereldoorlog op gang. De ijzeren golfplaat kreeg hier toen meteen gezelschap van de asbestgolfplaat. De eerste Nederlandsche Asbestfabriek Martinit adverteerde ze al in 1915.

Bij onze speurtocht naar de historische golfplaat zullen we ons meer moeten focussen op utiliteits- en prefabbouw dan op architectonische schoonheid, meer op bijgebouwen dan op hoofdegebouwen. Op stationsoverkappingen bijvoorbeeld: Van Heukelom wijdde er in 1898 in *De Ingenieur* een uitgebreid artikel aan, toegespitst op de problemen met rook en stoom van de treinen. Niet alleen bij agrarisch en industrieel erfgoed, ook bij militair erfgoed moeten we alert zijn op golfplaat. Een markant verschijnsel in Nederland zijn de nissenhutten en romneyloodsen die respectievelijk in de Eerste en Tweede Wereldoorlog speciaal voor militaire doeleinden werden ontworpen. We komen ze ook tegen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarbij het de vraag is of ze bij de ontwikkelingsprojecten als belangwekkend militair erfgoed wel goed in beeld zijn. Na de oorlog kwamen nissenhutten en romneyloodsen voor hergebruik overal in het land terecht.

Ongetwijfeld zijn er tal van rijksmonumenten met authentieke golfplaten, zoals de schiet-schijvenloods op het kazernecomplex Infanterie Schietkamp, Harskamp uit 1895 of een Engels houten huis in Goirle, vervaardigd voor de Brusselse Wereldtentoonstelling in 1910. Of hooibergen als in golfplaatmekka Staphorst, waar we bij monumentale boerderijen ook tal van latere ‘tijdelijke’ toepassingen zien, vaak asbestplaten, zelfs als afdak voor de karakteristieke melkbusrekken.

Staphorst, 2007. Golfplaat van ijzer en asbest op stal, hooiberg, schuurtjes en keet. (foto auteur)

GOLFPLAATARCHITECTUUR

Na de Tweede Wereldoorlog ontdekken vooraanstaande architecten de vormgevingskwaliteiten van de golfplaat en wordt deze geïntroduceerd in de hedendaagse architectuur. De bekendste golfplaatarchitecten zijn wel de Australiër Glenn Murcutt en de Japanner Shuhei Endo, maar ook Nederlandse architecten als Rem Koolhaas, MVRDV en Jo Coenen (vb NAI) maken gebruik van dit materiaal. De Nederlandse monumentenzorg zal dus toekomstgericht ook vanuit architectonische schoonheid met golfplaat worden geconfronteerd. Vanuit dit

perspectief en de historische context zou golfplaat ook ingezet kunnen worden voor een broodnodige ontwerpqualiteitsimpuls bij het huidige agrarisch bouwen.

TOP TIEN

Nu we meer aandacht krijgen voor de levensloop en context van monumenten zal de golfplaat bij restauratieprocessen beter in beeld (moeten) komen en zullen we ook op conserveringsvraagstukken stuiten. Hoe om te gaan met asbesthoudende platen? Hoe met de zo karakteristieke roestvorming bij ijzeren golfplaten? Wat te doen als golfplaten die echt ‘op’ zijn moeten worden vervangen? Om de maatschappelijke impact van golfplaat werkelijk vast te houden zouden we in plaats van bescherming misschien moeten komen tot een Nederlandse Top Tien (of Tob Tien?) van gebouwen waar de bouw- en levensgeschiedenis van af druipt.

Juist de brede toepassing in een architectonische, economische, sociale en

Noordbergum, 2008. Blikkene pleats: achterste deel van gelede Friese boerderij, gebouwd in de crisistijd, rond 1930, met van oorsprong een dak van ijzeren golfplaten. Inmiddels vervangen. De jongere schuur links is onder meer samengesteld uit restanten van de oorspronkelijke golfplaten en uit deuren van een romneyloods van het militaire vliegveld Leeuwarden. (foto auteur)

ecologische context maken de golfplaat met zijn innovatieve kwaliteiten tot een historisch en hedendaags fascinerend materiaal, dat we moeten leren zien, be- zien en ontzien. Proeftuin voor de zich moderniserende monumentenzorg?

Met dank aan: Giel van Hooff, Huub Mombers, Meindert Stokroos e.a.
Tips over literatuur en markant erfgoed van golfplaat en historisch beeldmateri-
aal van bestaande of verdwenen golfplaathistorie in Nederland zijn welkom:

dedriedobbelstenen@planet.nl

Literatuurverwijzingen worden u graag verstrekt door de auteur.

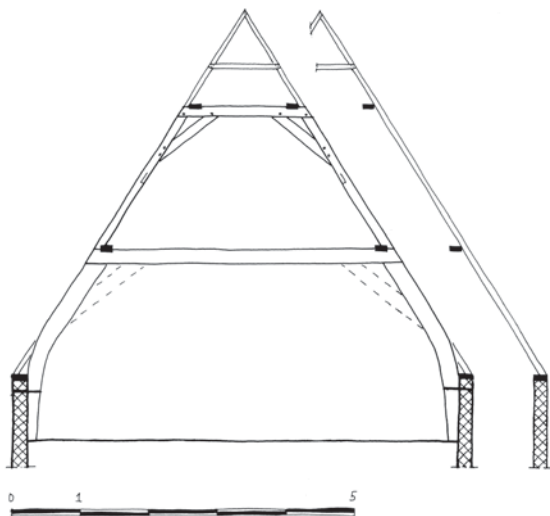
RIEN DE VISSER

BREESTRAAT 95 LEIDEN – *EDWIN ORSEL*

Tegenover de V&D in het centrum van Leiden staat Breestraat 95, een groot huis met een 18de-eeuwse voorgevel. Het is een pand dat bestaat uit een voorhuis met daaraan gekoppeld een achterhuis, vervolgens een gang met binnenplaats en een keuken. Bijzonder aan het laatste bouwvolume is de betimmering met schors tegen de muur, aan de zijde van de binnenplaats, wellicht de resten van een soort 'wintertuin'. Dit moet net als het bouwwerk zelf in de tweede helft van de 19de eeuw zijn gerealiseerd.

Het voorhuis dateert uit de late middeleeuwen en is onderkelderd met een grote kelder waarvan het grond- vlak ca. 9.5x5.5m bedraagt. De kelder is voorzien van een steensdik, hoog tonge- welf met twee steekappen. In de voorgevel bevindt zich een dichtgezette doorgang naar de Breestraat, van oorsprong een dijklichaam. Mogelijk bevond zich buiten de gevel nog een voortzet- ting van de kelder, dus onder de straat.

De kap op het voorhuis is van eiken en heeft twee jukken op elkaar. 'Kromme' windschoren geven ver- band in de lengterichting. Dendrochronologisch on- derzoek toonde aan dat de

Dwarsdoorsnede van de kapconstructie uit ca. 1405-1411.
(tek. E Orsel)

De betimmering met schors tegen een van de muren op de binnenplaats. (foto E. Orsel)

constructie uit omstreeks 1405-1411 dateert. De telmerken zijn gesneden en ter onderscheid van links en rechts voorzien van een ‘visje’. Bijzonder zijn de oorspronkelijke sporen. Deze zijn van vurenhout, hebben één haanhout en zijn op een opmerkelijke wijze uitgelijnd. Ter hoogte van de flieringplaat zijn namelijk vulklosjes tussen de plaat en de spoor aanwezig. Ongewoon waren de bouwsporen in de kap: een opening en aftekeningen van roet wezen op een rookkanaal, niet van steen, maar van vakwerk of hout.

Het achterhuis, tegen de achtergevel van het voorhuis aangebouwd, dateert vermoedelijk van na 1574, na het Leids ontzet. De kap op dit gedeelte bestaat uit hergebruikte eikenhouten onderdelen.

A.R.

GASTHUISSTRAAT 6 DEN BOSCH – *IRENE DEKKER*

Bouwhistoricus Irene Dekker gaf in haar presentatie tekst en uitleg over Gasthuisstraat 6 in Den Bosch. Dit kleine pandje met een 19de-eeuwse voorgevel staat op een perceel van 5x7.5 meter en heeft de nok evenwijdig aan de straat. Eind 2007 vonden er verbouwingen plaats en was er gelegenheid een en ander waar te nemen. Bij het onderzoek bleek de balklaag boven de begane grond enkelvoudig en vermoedelijk midden 19de-eeuws. De eikenhouten zolderbalklaag daarentegen is samengesteld, bestaat uit twee balkvakken met herlegde kinder-

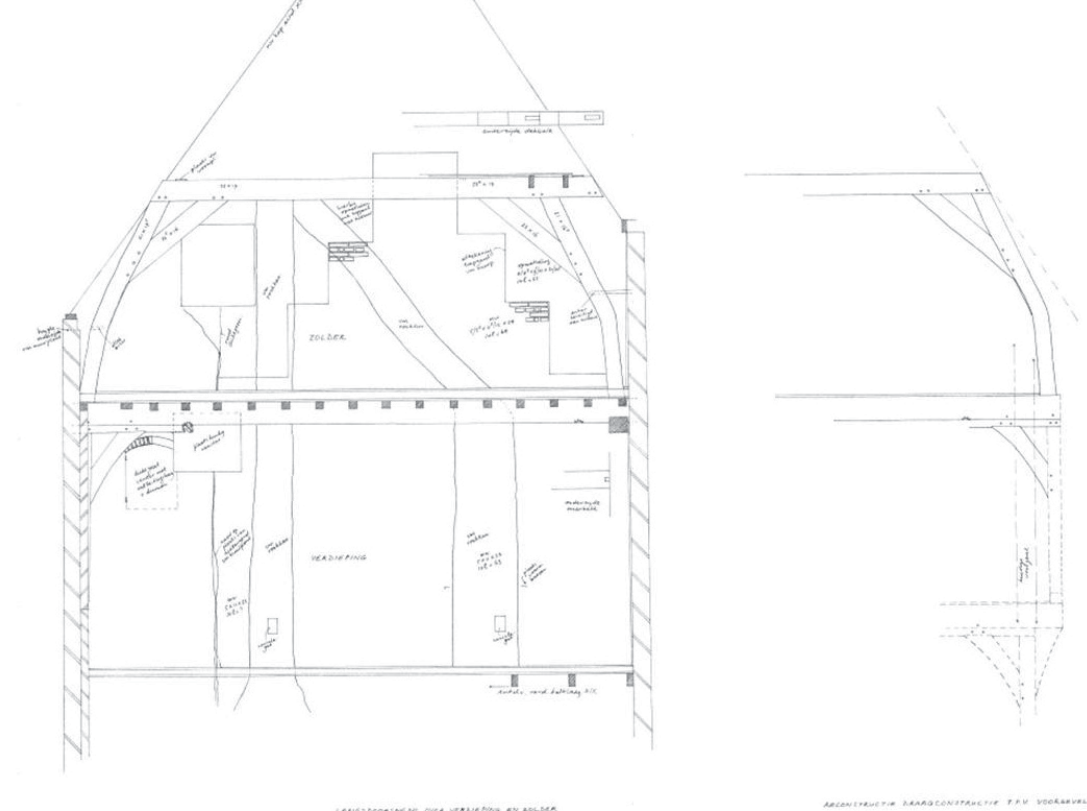
binten en is 16de-eeuws van oorsprong. Dendrochronologisch onderzoek toonde aan dat de balklaag uit 1512 dateert. De kap is in 1989 vernieuwd.

Gasthuisstraat 6 werd tussen twee bestaande gevels ingebouwd. In de rechtermuur van buurman nummer 8 waren interessante bouwsporen zichtbaar. Zo was hier de aftekening van een trapgevel te herkennen en gaf een verticale naad de scheiding tussen twee soorten metselwerk weer, waarvan het oudste nog in de 15de eeuw werd gedateerd. Ook in de linkzijdige muur werden sporen aangetroffen. Hier bleek op zolder een dichtgezette opening naar het buurpand aanwezig. De latei boven de doorgang was hergebruikt en bestond uit een sleutelstuk voorzien van een peerkraalprofiel. Behang op een lager niveau van de muur wees uit dat de trap gelijktijdig met het wijzigen van de balken boven de begane grond verplaatst moet zijn.

Interessant waren de sporen ter hoogte van de verdieping van een muurstijl met dekbalkconstructie. Aan de zijde van de voorgevel moet de dekbalk hebben doorgestoken waardoor een uitkraging op de verdieping ontstond. Een vergelijkbare overkraging op de verdieping heeft het hoekpand aan de Orthenstraat. De overkraging in de Gasthuisstraat wijst op een houten gevel. Irene toonde met haar verhaal maar weer eens aan dat achter de meest simpele geveltjes soms de meest interessante pandjes schuilgaan.

Draagconstructie op de verdieping: korbeelstel (t.p.v. de achtergevel) met muurstijl, peerkraalsleutelstuk en korbeel. (foto I. Dekker)

Langsdoorsnede, naar de rechter zijmuur, over de verdieping en zolder + reconstructie van de draagconstructie t.p.v. de voorgevel. (tek. I. Dekker)

11 JUNI 2008 - MET KLEURHISTORISCH PLATFORM

LITERATUURONDERZOEK NAAR 19DE-EEUWSE, GEPLEISTERDE GEVELAFWERKINGEN – *PAULA VAN DER HEIJDEN*

In opdracht van de RACM heeft Paula van der Heiden, van het Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek Den Haag, literatuur onderzocht die de praktijk van de 19de-eeuwse gevelafwerking beschrijft. Belangrijkste kennisbronnen zijn de tijdschriften waarin bouwmaterialen, technieken, het werk van architecten, ingenieurs etc. worden behandeld. Interessant zijn vaak ook mededelingen en advertenties. De twee verenigingen voor bouwkundigen/architecten hadden hun tijdschriften, zoals 'Bouwkundige Bijdragen' (1842-'81) en 'De Opmerker' (1865-'92) en later 'Architectura'. Voor ambachtslieden bestond 'De Ambachtsman'

(1885-1905), voortgezet als de 'Bouwmeester'. De spreekster werkte deze tijdschriften door tot het jaar 1905. Ook buitenlandse bladen bleken een nuttige bron van informatie. Daarnaast waren de handboeken uit de periode 1840-1920, algemene bouwkundige handboeken, bouwkundige woordenboeken en specifieke handboeken (b.v. 'Onze Bouwmaterialen', Van der Kloes) van belang. Daarin werd praktische informatie gegeven voor ambachtslieden, zoals mortelsoorten, recepten voor pleisters, verven etc.

De spreekster ging nader in op twee onderwerpen:

1. De opkomst en appreciatie van portlandcementpleister. Al in 1844 wordt de cement geïmporteerd uit Frankrijk en Engeland. Bekend is dat deze cement in 1850 bij de Amsterdamse gevangenis is toegepast en in 1857 werd deze b.v. genoemd in een bestek voor de bouw van het Academisch Ziekenhuis Groningen, etc. In de Bouwkundige Bijdragen wordt de cement met blauwachtig-grijze kleur geroemd als vervanging van hardsteen. De bindingskracht van zand en cement is goed waardoor een buitengewone hardheid en duurzaamheid ontstond. Deze cement hoefde niet geleverd te worden hetgeen kostenbesparend was. Vanaf 1877 werden negatieve geluiden hoorbaar, er kwamen vervalsingen voor en portlandcement zou zeer kostbaar zijn. Vaak werd de pleister ook onoordeelkundig verwerkt (Van der Kloes, 1908). Maar als afwerkingsmateriaal werd het positief gewaardeerd en geroemd, vaak toegepast bij buitenpleisterwerk, vanwege de duurzaamheid en het aanzien van natuursteen.

2. Kleuren op of in pleister met portlandcement. Al in 1860 wordt in de Bouwkundige Bijdragen vermeldt dat de werkwijze is als bij kalkpleister, namelijk bij de kalk worden kleurstoffen, baksteenpoeder of witzand toegevoegd. De resultaten waren echter niet al te goed. De menging was slecht en er ontstonden krimp-scheuren. In Duitse vakbladen werd aanbevolen om voor het kleuren van gevels eenvoudige cementverf te gebruiken, cement met zwarte kleurstof, met waterglas/silicaat i.p.v. water te mengen en evt. na 2 jaar olieverf toe te passen. Positief was dat het polychroomcement een grote hardheid had en bestendig was tegen weersinvloeden. Problematisch was de lange uithardingstijd. Andere mengsels van polychroomcement met bijvoorbeeld zinksilicaat, of mengsels met zoutzuur, lijnolie, vetzuur, ijzervitriool etc., alle met waterglas als bindmiddel, vertoonden dezelfde gebreken. Men was dan ook niet onverdeeld positief (b.v. Leliman). Voordeel was wel dat men door het pleisteren minder zorg aan het metselwerk hoefde te besteden. Op den duur nam de appreciatie voor polychroomcement af, maar silicaat bleef nog lange tijd een probaat middel gevels te kleuren.

De spreekster bracht het belang van dergelijk onderzoek voor de praktijk van kleurhistorisch onderzoek in de monumentenzorg helder naar voren. Voor niet-kleurhistorici was het exposé met een waterval aan chemisch-technische termen soms lastig te volgen, temeer daar zij ook weinig plaatjes van de voorbeelden en de behandelde gebouwen toonde.

E.S.

KLEURIGE INTERIEURS IN DE 17DE EN 18DE EEUW. GETEKENDE EN GESCHILDERDE BRONNEN – *ELOY KOLDEWEIJ*

In het algemeen bestaat het beeld dat monumenten, ook in het interieur, veelvuldig zijn gewit en dat ramen en deuren met kleuren als ‘monumentengroen’ zijn afgewerkt. Voor het onderzoek naar de authentieke kleuren in het interieur kunnen wij bronnen raadplegen. Schriftelijke bronnen verschaffen schaarse aanduidingen; interessant zijn soms boedelinventarissen als die van de Oranjes of van Leidse families (huizen aan het Rapenburg). Niet alleen ontwerptekeningen, maar

Sloet (toegeschreven), de 17de-eeuwse zaal van kasteel Schoonheten. Aquarel ca. 1835 (part.coll.). Het belang van deze interieurafbeelding voor de bouw- en kleurhistorici is groot, immers de huidige kleurstelling van de zaal, daterend uit het begin van de 20ste eeuw, is sterk afwijkend.

vooral ook voorstellingen op genreschilderingen, bijvoorbeeld interieurs met familieportret, geven ons inzicht in de stoffering en kleurafwerking. Belangrijk voor het bronnenonderzoek zijn de in 2001 verschenen publicatie ‘Het Nederlandse Interieur in Beeld, 1600-1900’ (red. C.W. Fock) en voor Engeland de publicaties van J.C. Bristow, ‘Interior house-painting: colours and technology, 1615-1840’ (1996) en ‘Architectural colour in British interiors, 1615-1840’ (1996).

Eloy schetste in zijn voordracht de algemene lijn van de interieurafwerking en

kleurtoepassing in het Nederlandse interieur door de eeuwen heen. Kenmerkend voor de eerste helft van de 17de eeuw is de afwerking met marmering, houting en decoratief schilderwerk op deuren etc. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw bestaat veel meer bronmateriaal in de vorm van afbeeldingen of de inrichting van poppenhuizen en er is te zien dat er goudleerbehang, behangsels, marmering, vergulding etc. worden toegepast. Curieus is het voorkomen van luiken, die aan de binnen- en buitenkant zijn beschilderd met voorstellingen. In het begin van de 18de eeuw komt de kleur genoemd ‘dodekop’ in de mode en in 1724 wordt het ‘Leids blauw’ geïntroduceerd. Het kleurenpalet in deze tijd is nogal zwaar, met houtwerk in donkere bruine tinten, marmering op deurkozijnen en expliciete kleuren, bijvoorbeeld groen op plafonds en wanden. Tegen het midden van de 18de eeuw (rococostijl) en in de tweede helft (classicisme) vindt een verfijning plaats, b.v. vooral van de plafonds. Wanneer plafonds gekleurd werden, blijft een vraagpunt. Er lijkt een voorliefde voor wit te bestaan of ware ze oorspronkelijk in kleur en later witgekalkt? Er komt een voorkeur voor marmer, stucwerk, *stucco lustro*, vergulding en een licht kleurenschema met koelere kleuren. De lambrisering wordt uitgevoerd als eenheid met het behangsel. Omstreeks 1790 overheersen de invloeden uit Engeland en Pompeji, waarbij een integrale benadering van lambrisering, wanden, deuren, kooflijst etc. wordt nagestreefd.

E.S.

VONDSTEN IN KLOETINGE EN WIJK BIJ DUURSTEDEN – *DIRK DE VRIES*

In het koor van de bakstenen kerk te Kloetinge (houtmonsters kap ca.1320) bevinden zich nissen die voorzien waren van een dunne pleisterlaag met een rode beschildering. Vermoedelijk waren de nissen oorspronkelijk in schoon metselwerk uitgevoerd, maar trachtte men door pleistering en gekleurde voegen de onregelmaticheid van het metselwerk te ‘verbeteren’. Thans is het grootste deel van dit gekleurde pleisterwerk verdwenen door ingrijpende restauraties in de 20ste eeuw en in het afgelopen jaar. Op slechts een enkele plek is nog oorspronkelijk werk aanwezig dat bij de recente restauratie, waarbij helaas geen bouwhistorisch onderzoek plaatsvond, werd bekeken.

Dat de toren van Wijk bij Duurstede (1486-2de kwart 16de eeuw) veel meer

De met traceerwerk beschilderde nis in het koor van de kerk te Kloetinge. (foto A. Reinstra)

interessante bouwsporen bevat dan tot nu toe bekend was bewees ondermeer een recente vondst van Dik Berends, oud-bouwhistoricus van de RDMZ. Het betreft een blinde nis ter hoogte van de tweede trans aan de zuidzijde. De nis was grotendeels kaalgehakt en de voegen uitgeslepen, maar er resteerde wat pleisterwerk, met daarop een schildering duidelijk te interpreteren als een onderdeel van een banderol. Het opschrift was niet apocrief en volgens archivaris Ria van der Eerden en mediëvist Peter van der Eerden niet authentiek.

E.S.

UNGERPLEIN 2 ROTTERDAM – RONALD STENVERT

Het appartementencomplex Ungerplein 2 is in 1932-'34 in functionalistische stijl gebouwd naar ontwerp van J.H. van den Broek. Nadat het in de loop van de tijd tot kantoor was verbouwd bestaat nu het plan er weer appartementen in onder te brengen. Het gebouw is een constructie van beton-skeletbouw, waarin nog veel originele elementen uit de jaren '30 aanwezig zijn. Hoewel ten behoeve van de kantoren o.a.

de badkamers er uit zijn gesloopt, zijn details van de oorspronkelijke afwerking nog zichtbaar en zijn in de werkkasten nog sporen van de verlaagde verdiepingen met trapjes terug te vinden. Interessant i.v.m. het kleuronderzoek zijn de op de betonconstructie gelegde dekvloeren van hout. In de keuken lag een magnesienvloer, met een laagdikte van 2-3 cm en kleursporen van blauw en rood, waarmee een marmerimitatie was beoogd. Deze magnesienvloer met houtzaagsel of houtmeel als vulstof wordt ook wel 'houtgraniet' of 'steenhout' genoemd en is gemengd met magnesiumcarbonaat dat verhardt na het aanmaken met chloormagnesium. Naar de uitvinder Stanislaus Sorel wordt het wel Sorelcement genoemd (1867). In dit geval blijkt het houtgraniet te zijn verwerkt onder de naam 'Dermolite' (prof. J.G.Wattjes, hoogleraar bouwkunde schreef er-

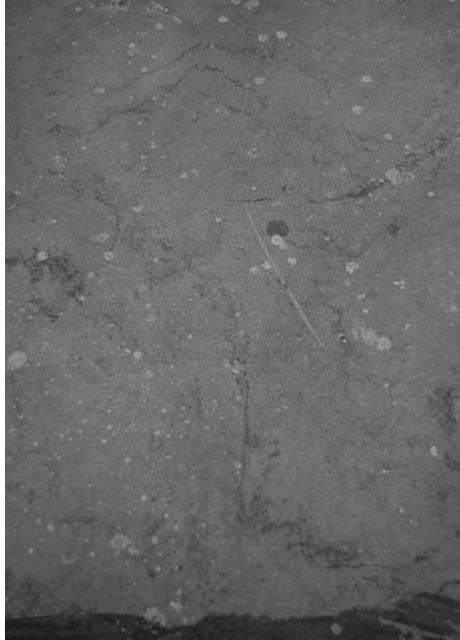

Het appartementencomplex Ungerplein 2 te Rotterdam uit 1932-'34. (foto R. Stenvert)

over in 'Constructie van gebouwen', 1923). Het bijzondere van deze vloer van steenhout is dat een marmerimitatie is aangebracht door middel van verfsporen. Daarbij is waarschijnlijk voor het rood de kleurstof dodekop toegevoegd en voor het blauw synthetisch ultramarijn.

Bij het huis Sonneveld in Rotterdam (Brinkman & Van der Vlugt, 1929-1933) zijn ook dergelijke vloeren gelegd. Ronald concludeerde dat voor zowel meer chique woonhuizen, als voor luxe appartementen bij vloeren in bepaalde ruimten voor een bijzondere oppervlaktebehandeling werd gekozen. Bij het Ungerplein werd door middel van deze oppervlaktebehandeling marmer gesuggereerd. Dat is interessant omdat juist 'functionalistische' architecten in principe wars waren van elke imitatie en zich daar ook tegen afzetten. Maar in dit geval zullen de kosten bepalend zijn geweest voor de keuze tussen echt marmer en houtcement met marmerimitatie.

Mariel Polman merkte op dat bij de Van Nellefabriek (Brinkman & Van der Vlugt, 1925-1930) een vergelijkbaar materiaal is gebruikt onder de fabrieksnaam 'Dermas', waar voor de rode kleur ijzeroxide-rood en de gele kleur ijzeroxide-geel is gebruikt.

Detail van de magnesietvloer.
(foto R. Stenvert)

E.S.

KLEUR EN VERF IN GESCHREVEN EN GETEKENDE BRONNEN – *MARIËL POLMAN*

Voor het onderzoek van de werkwijze van schilders in het verleden en de samenstelling van de door hen gebruikte verfproducten is een groot aantal bronnen te raadplegen. Men kan denken aan schildersvakliteratuur, periodieken van fabrikanten, individuele receptenboeken van schilders en/of hun aantekeningen. Dergelijk materiaal is veelal aanwezig in archieven:

- het archief van de schildersschool
- het archief van de verffabriek Sikkens
- gemeentearchieven voor bijvoorbeeld bedrijven, bedrijfsgeschiedenis
- vakboeken waarin de ambachtelijke kant van het vak is vastgelegd, als dat van J.A. Lammers, 'De Moderne Schilder', of in een 'Handleiding Kennis der Schildermaterialen en Gereedschappen'
- tijdschriften als 'Bouwstoffen' onder redactie van Prof. J.A. van der Kloes

- schildersvaktijdschriften, die informatie verschaffen over verf, kleur en diverse producten in advertenties; onverwachts stuit men daarbij ook op artikelen over gebouwen, woonwijken etc.
- catalogi, b.v. Catalogus voor de Bouwwereld, of 'Bouwbeurs', waarin tevens ook weer advertenties en productinformatie staan
- bouwbladen.

E.S.

27 AUGUSTUS 2008 - THEMAPLATFORM

RICHTLIJNEN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Op 27 augustus jl. was het door de RACM georganiseerde bouwhistorisch platform omgevormd tot een minisymposium met als thema de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. Bij de organisatie was ook de Rijksgebouwendienst (RGD) betrokken. Een wat meer gemêleerd gezelschap dan normaal aanwezig bij een bouwhistorisch treffen, stroomde na de lunch de landbouwschuur binnen voor de laatste van de op methode gerichte platforms die hier voor de verhuizing van de RACM nog plaats zou vinden.

Voorafgaand aan de discussie over nieuwe richtlijnen zelf, was eerst het woord aan een drietal sprekers, een architect, een monumentenzorger en een beheerder. Zij hadden de conceptrichtlijnen van te voren opgestuurd gekregen. Voor de andere aanwezigen was een papieren versie beschikbaar, teneinde een ongereguleerde circulatie van nog niet definitief vastgestelde richtlijnen te voorkomen.

Paul Meurs, hoogleraar bij @MIT van de TU-Delft en directeur van het bureau Urban Fabric bv, tevens *stakeholder* bij vaak grotere transformatieopgaven, was de eerste spreker. Hij presenteerde zijn ideeën over de voorgestelde richtlijnen onder de titel 'Het Babel van de Bouwhistorie'. Hij stelde 'dat we misschien wel denken dat we het over hetzelfde hebben, maar is dat wel zo en heeft de bouwhistorie al wel genoeg de slag gemaakt naar het volwaardig meespelen in de complexe huidige processen en nieuwe opgaven in de ruimtelijke ordening?'. Met oud-rijksbouwmeester Mels Crouwel vond hij dat de monumentenzorg moet professionaliseren en voegde daaraan toe dat zijns inziens de richtlijnen nog sterk op de oude opgaven gericht zijn. Daaraan koppelde hij een tweede thema, dat van de taal versus de tekeningen; de bouwhistoricus denkt en uit zich in taal, de ontwerper denkt in beelden en daarom was Paul een voorstander om in het kader van de richtlijnen naar een taal voor ontwerpers te zoeken. Ook zette hij vragen bij de scope van de richtlijnen; aan de ene kant moet de bouwhistorie voor een gezaghebbend specialisme staan, maar zich daarnaast toch niet enkel op het object/materie focussen, maar de ruimte/ruimtelijkheid in het geheel betrekken, evenals de immateriële (*intangibles*) kanten van de gebouwde omgeving. De vraag is echter of de bouwhistoricus wel zelf al deze waarden kan bepalen en

Topoverleg inzake de nieuwe Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. (foto R. Stenvert)

hoe creëert hij of zij al dan niet samen met anderen een goed draagvlak en het nodige respect voor de uiteindelijke waardebeoordeling opdat die breed gedragen gaat worden. Toch zou die waardestelling ook weer niet als belemmerend eindpunt van een onderzoek, maar als onderdeel van een transformatieproces gezien moeten worden en dat kan worden versterkt door de bijbehorende essenties en keuzen overduidelijk en expliciet te maken.

Ook in het verhaal van de tweede spreker, Wim Hupperetz, programmamanager Erfgoed & Ruimte van Erfgoed Nederland, speelde het alom aanwezige gevaar van de spraakverwarring een rol. Hij toonde een cirkel met daarin drie elementen: mens, cultuur, materie; voor het wonen vertaald naar bewoner, wooncultuur, woonhuis. De hierdoor omvatte materie kan je op een ruimtelijk-fysieke of op een sociaal-culturele manier benaderen en tussen deze twee benaderingswijzen heerst de nodige spraakverwarring. Erfgoed kan je, volgens hem, benaderen vanuit drie posities. Ten eerste als reservoir van mogelijkheden, ten tweede als inspiratie van het nieuwe en ten derde als onderwerp van de uitvoeringspraktijk. Ook Wim vroeg zich af hoe de koppeling van de richtlijnen in de praktijk gaat werken bij grotere plannen, zoals de NS-werkplaats te Tilburg.

De derde en laatste spreker was Rutger de Gier, hoofd Vastgoed-specifiek van de RGD, een dienst die het beheer voert over 370 - en niet de minste - rijksmonumenten. Zijn invalshoek zijn de sturingsvariabelen van een vastgoedportefeuille, waarbij een monument soms een kostenpost is, maar ook tot waardevermeerdering kan leiden. Van deze 'Monumenten met Erfgoedwaarde' (Mef's) moeten bij beslissingen voor verbouw of gewetensvolle afstoting de cultuurhistorische

waarden bekend zijn en daaraan levert de bouwhistorie essentiële bouwstenen. Maar in welk kader moet het onderzoek gebeuren en met welke vragen? Rutger ziet daarbij ruimte voor betere vraagformulering, duidelijke definities en een eenvoudige en gestructureerde verslaglegging. De waardestelling zou een inspiratiebron moeten zijn en geen belemmering, maar sturing van de verandering. Na de pauze nam Jan van der Hoeve het woord om de verschillen tussen de oude en nieuwe richtlijnen op hoofdpunten toe te lichten. Na richtlijnen uit 1995 en 2000 is er door de voortgaande professionalisering van de bouwhistorie behoefte aan een nieuwe versie. Daartoe is een werkgroep opgezet met vertegenwoordigers uit de RACM, RGD, SBN en VGN die zich gezamenlijk hebben gebogen over de materie tegen het licht van de discussies over normering en certificering en naar aanleiding van nieuwe inzichten over waardestelling. Tot de belangrijkste verschillen horen een nadere omschrijving van de doelgroepen (die tot zowel een folder als een brochure zal leiden), betere inbedding in het bouwproces, vraaggericht in plaats van productgericht, meer multidisciplinair onderzoek, de introductie van een 'programma van onderzoek' (pvo) en een nadere uitwerking en onderbouwing van de waardestelling zelf. De drie hoofdgroepen van onderzoek, inventarisatie, opname en ontleding, blijven wel bestaan. Maar van beide laatste komt een nadere invulling op basis van het pvo waarbij de definitie van de vraag nader bekeken wordt, gevolgd door de afbakening van het onderzoek, de diepgang daarvan, de vraag of het mono- of multidisciplinair moet worden aangepakt en wat de uitgangspunten voor de waardestelling moeten zijn. De waardestellingen die het resultaat kunnen zijn van afweging van deelwaardestellingen van verschillende aspecten, dienen vergezeld te gaan van waardestellingspresentatietekeningen.

In de hierop volgende levendige discussie kwamen diverse elementen aan de orde. Er was een pleidooi om in de rapporten consequent dezelfde termen te gebruiken en dat in een protocol op te nemen. Ook leidde de invoering van het concept van het pvo tot enige scepsis, omdat veel bouwhistorisch onderzoek nu onder grote tijdsdruk moet geschieden en daar dan geen tijd voor is. Het idee is echter dat een meer professionelere aanpak van de richtlijnen ook voor opdrachtgevers aanleiding moet geven om het benodigde onderzoek ook echt in te plannen. Er waren stemmen die de positie van de bouwhistorie als zowel waardestellend, maar ook als meedenkend in een veranderende bouwopgave nog niet goed uitgekristalliseerd vonden. Stevig was de roep om nog eens goed naar de definities te kijken, zowel naar dat van de bouwhistorie als van bouwhistorisch onderzoek en vervolgens de scoop waarop je de richtlijnen wilt richten beter te definiëren. Met andere woorden: als de bouwhistoricus ervoor kiest om zich breder cultuurhistorisch op te stellen, moet hij als 'regisseur' goed weten welke aspecten hij zelf kan behandelen en voor welke hij andere deskundigen moet inschakelen. Ook is men van mening dat de criteria voor de interne waardestelling nog nader gedefinieerd dienen te worden en dat het een schone taak voor de werkgroep is om dit zowel in duidelijke taal aan de opdrachtgever uit te leggen en tevens in beeldende zin de architect op de juiste manier te inspireren om hem goede keuzes voor het gebouw te laten maken. Bij de discussie over

de interne waardestelling zal ook gesproken moeten worden of deze juist een uitgangspunt of enkel een inspiratie moet zijn, en of er naast een waardestelling ook over vrijheden of 'aanraakbaarheid' met behoud van essenties en karakteristieken te spreken valt.

Aan het einde van de discussie werd nog de verzuchting gehoord of alles niet bij het oude kon blijven, maar het mag duidelijk zijn dat de maatschappelijke ontwikkelingen zodanig zijn, dat dit een gepasseerd station is. Wel is het van belang om te benadrukken dat de richtlijnen niet over alle bouwhistorie gaan, maar voornamelijk om onderzoek dat een relatie met actualiteit en procesmatigheid heeft. Daarnaast is er altijd bouwhistorie geweest met een langere adem die tot een verdieping van onze bouwhistorische kennis kan leiden en daarmee de bouwhistorie als geheel verder kan brengen. Dat de voorbeelden daarvan mogelijk minder zijn geworden onder druk van de toegenomen procesmatigheid is een gegeven waar men mee moet leren omgaan.

Geheel in lijn met vorige meer methodische platforms werd de bijeenkomst na de nodige dankzeggingen afgesloten met een borrel, waarna vervolgens *en petit comité* in de praktijk werd gebracht wat een steeds belangrijker aspect van de bouwhistorie gaat worden, namelijk het verhaal achter het gebouw, zoals dat over de bouwstenen van het stadhuis van Amsterdam die via de Overijssels Vecht werden vervoerd of over de grote rol van een Luikse buizenmaatschappij bij het aanleggen van waterleidingen in diverse Nederlandse steden en de kenmerken daarvan in het gebouw zelf. Het verhaal, de ruimte en meer immateriële waarden vinden inmiddels toch meer en meer weerklank bij bouwhistorici. In de waan van de dag vergeten beleidsmakers wel eens dat vrijwel alle ruimtelijke en immateriële verhalen winnen bij een goede basis, een gedegen kijk op materiaal en constructie, en daarom kan niet voldoende benadrukt worden dat materie dient als ijkpunt, kristallisatiepunt en identificatiepunt in een moderne dynamische wereld.

R.S.

DATUMS BOUWHISTORISCH PLATFORM 2009;

11 februari
15 april
10 juni (*plus kleurhistorisch platform*)
26 augustus
14 oktober
9 december

De Hogeschool Utrecht (HU) heeft een aantal opleidingen in huis op het gebied van restauratie, bouwhistorie en de instandhouding van monumenten. Er is een tweejarige, post-HBO opleiding: Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg en er zijn twee korter durende cursussen:

Monumentenzorg, theorie en praktijk en Groene Ruimtelijk Erfgoed: het in stand houden en beheren van historische parken, tuinen en landschappen.

De opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg is een tweejarige avondopleiding, waarbij de studenten twee avonden per week een college volgen van drie uur. In het eerste jaar worden algemene basisvakken gegeven, waaronder restauratie-ethiek, historische bouwmaterialen en constructies, constructieleer en instandhouding. In het tweede jaar kan de keuze gemaakt worden tussen de twee uitstroomprofielen: bouwhistorie of restauratie. De studenten krijgen in de loop van de opleiding intensief te maken met alle leslijnen, maar specialiseren zich uiteindelijk in één van beide richtingen.

In het tweede jaar, het afstudeerjaar, worden vier blokken gevolgd. In elk blok wordt een onderdeel van de (meerdere) afstudeerscriptie afgerond. Deze bestaan uit onderzoeken naar bestaande gebouwen onder toezicht van een aantal professionele vakdocenten. De studenten werken in groepen van twee, waarbij elk een andere discipline volgt: idealiter dus één student bouwhistorie en één student restauratie. Het is de bedoeling hiermee het spanningsveld tussen de diverse partijen in de monumentenzorg voor de studenten inzichtelijk te maken en ervoor te zorgen dat ze niet alleen met hun eigen werk en expertise bezig zijn.

Bovenstaande stelt wel enige eisen aan het te onderzoeken object of complex. Het betekent eigenlijk dat een gebouw van alles in zich moet hebben. De voorkeur gaat uit naar onderzoek in panden met een complexe gelaagdheid, die bouwtechnisch in een slechte staat zijn. De bedoeling is dat er voor beide afstudeerrichtingen genoeg werk én diepgang in zit! De vraag is wel of het voor de opleiding haalbaar blijft om deze methodiek van afstuderen te blijven toepassen. De studenten hebben steeds meer moeite om goede panden te vinden.

Het curriculum wordt aangevuld met velddagen, een werkweek en excursies. Elke maand is er een velddag, een bezoek aan een actueel project. Het doel van deze projecten is divers en meerledig. Enerzijds bouwhistorisch, zoals bijvoorbeeld een velddag naar 's Hertogenbosch met als onderwerp 'Huizenonderzoek'. Anderzijds restauratietechnisch, zoals het bestuderen van de restauratieproblemen én oplossingen daarvan, zoals bijvoorbeeld bij kasteel Waardenburg. Andere bezoeken zijn algemener van aard, zoals die aan de naoorlogse wijken in Den Haag of de bijzondere stedenbouw van de Dudok wijken in Hilversum.

De werkweek is recent doorgebracht in een leegstaand gebouwcomplex in Vaals, dat door de studenten in kaart is gebracht. Afgezien van het feit dat men moest

Lichting 2007-2009 op excursie bij het Rijksmuseum, onder de bezielende leiding van Majorie (vierde van rechts).

oppassen niet te struikelen over het puin op de vloer, of het hoofd te stoten tegen de bomen die door de achtergevel groeiden, is het hele complex nauwkeurig opgemeten. Het uiteindelijke resultaat is aan onze opdrachtgever overhandigd. Deze inmeetweek werd door de studenten als zeer leerzaam ervaren.

De opleiding aan de Hogeschool Utrecht is ondergebracht bij het lectoraat 'Monumentenzorg in de praktijk' van lector P.W.F. Brinkman. Binnen dit lectoraat zijn alle cursussen en opleidingen op het gebied van erfgoed ondergebracht. De opleiding heeft een eigen beroepenveld commissie met deskundigen uit het werkveld die veel input geven en verfrissende ideeën hebben over onderwijs en werkveld. Tevens wordt de opleiding ondersteund door de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) én de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Met beide instanties wordt er nauw samengewerkt aan ontwikkelingen en bijstellingen van het huidige curriculum zodat we nauw betrokken blijven bij het werkveld en tevens werken aan de kwaliteit van ons onderwijs.

DE PERIODE 2007-2009

In september 2007 is de huidige groep studenten van start gegaan. De groep bestaat uit 36 studenten uit heel Nederland met een zeer diverse vooropleiding. De instroomeisen voor deze groep zijn vorig jaar aangescherpt. De eisen zijn een afgeronde HBO-Bouwkunde opleiding, of een universitaire opleiding Bouwkunde, Kunstgeschiedenis of Architectuurgeschiedenis. Bezit een student deze papieren niet en is een andere achtergrond aanwezig dan wordt er een assesment afgenomen en wordt op basis daarvan bepaald of men wordt toegelaten.

Momenteel is deze groep in het tweede jaar, het afstudeerjaar. De samenwerkende koppels zijn gevormd en alle panden of complexen, waar dit jaar aan gewerkt kan worden, zijn gekozen. De eerste fase van het onderzoek bestaat voor iedereen uit een bouwhistorische verkenning. Daarna wordt er door de bouwhistoriestudent nog een opname, een ontleding en een deelontleding gemaakt, en door de restauratiestudent een bouwtechnische opname, een restauratieanalyse inclusief visie, en verder een begroting en een verdieping. De opleiding hoopt uiteraard dat de meeste studenten in juli 2009 hun diploma in ontvangst mogen nemen!

WERKVELD EN DOCENTEN

Als hogeschool ligt onze kracht in het aanbieden van praktijkgericht onderwijs. Dat wordt met name gerealiseerd met de hulp van docenten uit het werkveld. Er zijn veel deskundigen die meewerken aan het slagen van deze opleiding en die als docent zijn aangetrokken. Zij zijn in hun dagelijks leven werkzaam als bouwhistoricus, restauratiearchitect, monumentenzorger of technicus. Het is wel eens een zware opgave om na een dag hard werken ook nog een groep studenten college of begeleiding te geven.

Daarnaast is er ook een grote groep deskundigen uit het veld die melding maakt van panden en complexen, die in aanmerking zouden kunnen komen voor nader onderzoek. Deze worden door de cursusleiding bekeken en doorgegeven aan de studenten. Vaak levert dat zeer bruikbare en goed te onderzoeken panden op, waarnaar de studenten kunnen solliciteren. Ook voor geschikte objecten voor velddagen ontvangen we vaak suggesties, veelal uit gemeentelijke hoek. Vaak wordt er met enthousiasme op de door ons naderhand gedane voorstellen gereageerd.

De opleiding is hier dankbaar voor en wil bij deze iedereen uit het werkveld bedanken. De volgende vraag is: weet u nog interessante onderwerpen, educatieve bijeenkomsten, specialistische onderzoeksdagen, goed te onderzoeken panden of weet iemand zelfs een complex voor een inmeetweek? Laat het even weten, marjorie.verhoek@hu.nl.

Voor meer informatie over ons cursusaanbod zie www.cynt.nl.

MARJORIE VERHOEK

CURSUSLEIDER BOUWHISTORIE, RESTAURATIE EN MONUMENTENZORG

DONATEURSDAGEN

DONATEURSDAG TE DORDRECHT, 6 OKTOBER 2007

Op zaterdag 6 oktober 2007 vond de jaarlijkse SBN donateursdag plaats. Altijd een dag om naar uit te kijken voor belangstellenden in de bouwhistorie, want het is een van de weinige gelegenheden om verschillende, bouwhistorisch boeiende panden eens wat uitgebreider in groepsverband en onder (deskundige) leiding te bezoeken. Ditmaal was het evenement in de historische binnenstad van Dordrecht. Dat is voor iedereen die belangstelling heeft voor de bouwhistorie een aantrekkelijke locatie, omdat er nog zoveel bouwhistorisch interessante panden staan. Behalve panden met middeleeuwse kern, telt de binnenstad ook heel wat belangwekkende panden van later datum.

Voor ontvangst, lezingen en receptie had de SBN van de gemeente Dordrecht de beschikking gekregen over het oude stadhuis: een van oorsprong middeleeuws gebouw dat in de 19de eeuw ingrijpend werd gemoderniseerd. Daarbij kreeg het exterieur zijn bekende witte afwerking. Zo'n 80 donateurs waren op het evenement afgekomen. Daaronder vele bekende bouwhistorici, zowel in overheidsdienst (rijk, gemeente) als van de particuliere bureaus.

Er was een mooi programma samengesteld. Dat had de voor dit soort dagen in de wereld van monumentenzorg en bouwhistorie gebruikelijke hoofdobbouw, met 's ochtends een aantal sprekers met korte lezingen en 's middags rondwandelingen onder leiding langs en in oude gebouwen. Dagvoorzitter was bouwhistoricus Karel Emmens, die als voorzitter van de monumentencommissie van Dordrecht een nauwe band met de stad heeft opgebouwd en een belangrijke rol had in de totstandkoming van het programma.

Echt of namaak? 't Zeepaert aan de Wijnstraat van Vereniging Hendrick de Keyser.
(foto A. Reinstra)

De lezingen vonden plaats in de raadzaal op de verdieping van het stadhuiscomplex. Het waren er heel wat. Liefst vijf sprekers waren gepland in de anderhalf uur voor de koffiepauze (10.00 u-11.30 u) en drie in het uur daarna (12.00 u- 13.00 uur).

Jan van Niekerk mocht als voorzitter van SBN de rij van sprekers openen. Hij verwelkomde alle aanwezigen en bracht ze tevens op de hoogte van nieuwe bestuurlijke ontwikkelingen. Burgemeester Ronald Bandell had ons daarna welkom moeten heten namens de gemeente Dordrecht. Maar hij was verhinderd en zijn

taak werd overgenomen door de wethouder voor o.a. monumentenzorg van Dordrecht, Aaike Kamsteeg. Vervolgens schetste Lidewij de Koekkoek, hoofd van het bureau monumentenzorg en archeologie in Dordrecht, op voortvarende wijze het cultuurhistorisch beleid in de stad, terwijl senior- archeoloog Marc Spanjer over een aantal bijzondere archeologische zaken vertelde. Albert van Engelenhoven tenslotte, die een aantal jaren in Dordrecht bij monumentenzorg werkte en daar o.a. bouwhistorisch onderzoek deed, besloot het programma voor de koffiepauze met een boeiend verhaal over wat hij zoal was tegengekomen aan bijzonderheden bij het onderzoek naar de Dordtse woonhuizen.

Na de koffiepauze ging

De wandeling voerde onder andere via de Damiatebrug over de Wolwevershaven. (foto A. Reinstra)

Enderman uitgebreid in op wat er voor de dag gekomen was bij onderzoek naar het gebouwencomplex van het Dordts Museum, en daarna vertelde Arie van't Zelfde, medewerker monumentenzorg bij de gemeente Dordrecht, over de zogeheten Holsterpanden, een groot complex achter een 18de-eeuwse gevel, ge-

noemd naar de drukkerij die hier lange tijd zetelde. Thans is het complex in bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser, die een bouwhistorische verkenning heeft uitgevoerd met het oog op de planvorming voor de casco restauratie.

Onder de titel 'Dordtse meesterproeven' behandelde Dirk Jan de Vries tot besluit van het ochtendprogramma een aantal bijzondere bakstenen trapgevels, die alle boven de ramen een boogveld met driepasvulling laten zien. Gedurende enkele eeuwen zijn op vele plaatsen in Dordrecht deze boogvelden met driepasvulling door metselaars uitgevoerd bij wijze van gildeprijs, aanvankelijk langs de hoofdstraten, later juist op meer achteraf gelegen plekken.

Daarna was het tijd voor de lunch, die gehouden werd in de middeleeuwse kelder van het stadhuiscomplex. Na de lunch met lekkere broodjes werden de aanwezigen in vier groepen verdeeld, die onder leiding stonden van resp. Karel Emmens, Albert van Engelenhoven, Lidewij de Koekoek en Arie van 't Zelfde. Alle groepen maakten een stadswandeling met gelegenheid om enkele panden van binnen te bekijken: Het Hof, het stadhuis en twee panden aan de Wijnhaven (huis Het Zeepaert en het al eerder genoemde Holstercomplex). Uiteraard was er al wandelende gelegenheid elkaar op interessante zaken te wijzen en om met elkaar van gedachten te wisselen over wat men zoal onderweg tegenkwam. Dat alles gebeurde in de stralende oktoberzon. Na afloop van de wandeling konden de vele geanimeerde gesprekken die op dagen zoals deze plaats vinden nog lang voortgezet worden in de kelder van het stadhuis, waar ons door de gemeente een borrel werd aangeboden.

CARLA ROGGE

DONATEURSDAG TE DELFT, 27 SEPTEMBER 2008

Jaarlijks organiseert de Stichting Bouwhistorie Nederland een dag voor haar donateurs. De dag vindt gewoontegetrouw plaats in een stad met een rijke geschiedenis: dit jaar was de eer aan Delft. Deze historische stad, bekend van Johannes Vermeer, 'Delfts Blauw' aardewerk en de beruchte moord op Willem van Oranje, toonde zich tijdens de donateursdag een prima gastheer, er was zelfs voor prachtig weer gezorgd op 27 september 2008!

Het ochtendprogramma ving aan in het Unesco IHE Institute For Water Education met koffie. Hierna verzorgde Koos Steehouwer, waarnemend voorzitter van de SBN, de opening van de dag. Tijdens zijn verhaal legde Koos de nadruk op twee zaken. Ten eerste op het feit dat er binnen de SBN organisatorisch grote veranderingen gaande zijn. Dit wordt veroorzaakt doordat de kernploeg van de stichting, bestaande uit de pioniers die in de jaren '90 de SBN opgericht hebben, langzaam maar zeker wegstroomt uit het bestuur. Er vormt zich nu een nieuw bestuur dat zich ten doel stelt de volgende taken te volbrengen: het maken van een nieuw beleidsplan, het werven van nieuwe donateurs en het opruimen van het imago van de stichting. Een ander doel is het actief participeren in het uitgeven van publicaties, zoals de herziening van de 'Richtlijnen voor Bouwhistorisch

De keuken van het pand Oude Delft 73 in zijn huidige toestand. Let op de pomp met de fraaie kranen rechts. (foto M.E. Stades-Vischer)

onderzoek' en een heruitgave van het bijna uitverkochte boek 'Inleiding in de Bouwhistorie'.

De SBN is dankzij de nieuwe ontwikkelingen 'volwassen' aan het worden, wat ons vervolgens leidt tot het tweede onderwerp waar Koos Steehouwer tijdens zijn verhaal aandacht aan besteedde. Namelijk dat het vak 'Bouwhistorie' aan professionalisering toe is. Om deze professionalisering daadwerkelijk te laten plaatsvinden, is kwaliteitsverbetering binnen het vakgebied een vereiste. Steehouwer refereerde aan de archeologen die sinds enkele jaren een normenkader hebben voor de manier waarop ze werken en voor de wijze waarop zij hun werkzaamheden organiseren. Tegelijkertijd gaf hij als mogelijk nadeel van de gebruikte manier van kwaliteitsbewaking dat er oneerlijke concurrentie kan ontstaan, doordat bepaalde normen voor grote organisaties makkelijker haalbaar zijn dan voor kleinere (binnen de wereld die bouwhistorie heet, bestaan veel eenpitters).

Koos Steehouwer ziet certificering als een mogelijke manier van 'kwaliteitsborging' binnen de bouwhistorie. Volgens hem is een eventuele oplossing het certificeren

van het uiteindelijke product. Het organisatorische aspect wordt hierbij buiten beschouwing gelaten, zodat ‘de grote jongens’ in de bouwhistorie de kleintjes niet ondersnemen. Tevens krijgt de afnemer van het product hierdoor van te voren een realistische verwachting, doordat er normen gedefinieerd zijn waaraan het eindproduct moet voldoen. De spreker geeft aan dat de aangedragen oplossing wellicht niet dé oplossing is, maar dat het belangrijk is als SBN mee te denken over verschillende mogelijkheden van kwaliteitsbewaking. De terugtrekkende rol van de RACM heeft als gevolg dat er wellicht op korte termijn een keuze voor een kwaliteitssysteem gemaakt moet worden. Aangezien een keus laten maken door anderen nooit het gewenste resultaat geeft, is het écht van groot belang voor de bouwhistorici om zelf bij deze keuze betrokken te zijn!

Ronald Vuijk, Wethouder Monumentenzorg van Delft, gaf aan het vakgebied bouwhistorie zeer interessant en uitdagend te vinden. De uitdaging zit ‘m volgens Vuijk vooral in het vinden van manieren waarop de discipline bouwhistorie ingebed kan worden in het beleid van de Gemeente ten aanzien van monumenten. Vanaf 2007 voert de gemeente Delft een nieuw monumentenbeleid en heeft zij door het gericht aantrekken van medewerkers met een bouwhistorische achtergrond een grotere kennis van bouwhistorie verkregen. Een van de doelen is om zo veel mogelijk informatie op bouwhistorisch gebied ten aanzien van Delft via internet toegankelijk te maken. Om het belang van bouwhistorisch onderzoek te onderstrepen is een aantal zaken omtrent dit vakgebied in de monumentenverordening opgenomen. Ook in de welstandscommissie is bouwhistorische kennis aanwezig. Tevens is men binnen de gemeente een bouwhistorische waardenkaart aan het ontwikkelen, die als praktisch instrument door de monumentenzorgers van Delft gebruikt kan gaan worden. Helaas kon de heer Vuijk niet de hele dag aanwezig zijn, omdat hij later op de dag zijn secretarisrol bij de Bobsleebond moest vervullen.

Epko Bult, gemeentelijk archeoloog in Delft, hield een lezing over de achter- en ondergrond

Wim Weve geeft uitleg aan de bezoekers van de donateursdag. (foto A. Reinstra)

van de stad Delft. Hij omschreef Delft als een klei-eiland, liggend in het veen. Hij haalde daarna nog even de algemeen gehoorde opvatting onderuit dat de Delftse ontginning gestart is dankzij deze stevige kleilaag en een goede waterwegverbinding. De Hof van Delft, het aller-prilste begin van de huidige stad, is namelijk al in de elfde eeuw ontgonnen in het veen én voordat de Vliet gegraven werd. De spreker vertelde nog een aantal interessante feiten over de stad die, in ieder geval voor ondergetekende, geheel nieuw waren! Bijvoorbeeld dat de kleispecie die bij het regelmatig delven van de grachten omhoog kwam, langs de kanten opgeworpen werd, waardoor het maaiveldniveau structureel steeg. Hoe groter het verschil tussen het huidige maaiveld en -0,4 NAP, hoe ouder het deel van de stad waarschijnlijk is. Een ander interessant gegeven is dat rond 1350 de oude 'boerenverkaveling' losgelaten is en een nieuw maatsysteem in 'gaarden' de intrede heeft gedaan. De maat van 3 gaarden (circa 17,5 meter) is deels nog steeds herkenbaar in de plattegrond van Delft. Mijn favoriete feit was

Uitzicht over de historische binnenstad van Delft. (foto A. Reinstra)

toch wel dat er ooit zo'n 200 (!) brouwerijen in de stad hebben gestaan en dat op een gegeven moment alle brouwerijen en andere bedrijven die schoon water nodig hadden in het westen van de stad geconcentreerd waren en de vervuilende bedrijven in het oosten.

De bouwhistoricus van Delft, Wim Weve, verschaftte de aanwezigen inzicht in de rijke bouwhistorie die schuilgaat achter de gevels van vele Delftse panden. Na de beruchte stadsbrand van 1536 was driekwart van Delft verwoest. Direct hierna zijn veel gebouwen opnieuw gebouwd, met als gevolg dat nu een relatief groot deel van het gebouwenbestand in de stad zestiende-eeuws is. In de zeventiende eeuw is er derhalve niet veel gebouwd in Delft, omdat op dat moment de aanwezige voorraad panden nog relatief jong en dus in goede staat was. Na de brand stond er van de meeste kerken nog een groot deel van het muurwerk en ook een aantal huizen is gespaard gebleven voor de brand. Er zijn nog enkele voorbeelden van laatgotische en renaissance bouwwerken in Delft te vinden.

Wim Weve liet tijdens zijn presentatie enkele markante historische panden de revue passeren. Eén hiervan was Molslaan 104, een pand van 72 meter lang. Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de constructie van de kap te dateren valt rond 1460. Oosteinde 173/175 heeft een voor Delft bijzonder hoge kapconstructie die bestaat uit drie gestapelde jukken. Vrouwenrecht 3 heeft als enige pand in Delft zeventiende-eeuwse zwanenhalskorbelen.

Gert Jan van der Harst, ook werkzaam bij de monumentenafdeling van de gemeente Delft, gaf een uitleg over de 'Bouwhistorische

De lange gang van het pand Oude Delft 73. Het stucplafond zal worden gerestaureerd.
(foto M.E. Stades-Vischer)

signaleringskaart'. Deze kaart gaat op korte termijn binnen de gemeente gebruikt worden. Op een plattegrond van Delft wordt aangegeven tot welke van de volgende drie categorieën een pand behoort:

Categorie 1, voor panden waarvan vastgesteld of gesignaleerd is dat ze bouwhistorische waarden bezitten.

Categorie 2, geeft panden aan die mogelijk bouwhistorische waarden hebben.

Categorie 3, behelst panden waarvan duidelijk is dat ze op bouwhistorisch gebied geen waarde bezitten.

De signaleringskaart dient verschillende doelen. Het hoofddoel is inzicht verschaffen in reeds geconstateerde of te verwachten bouwhistorische waarden van een historisch pand. Voor de gemeentelijke afdeling monumenten wordt de signaleringskaart een intern werkdokument, maar het kan wellicht ooit een officiële status krijgen, bijvoorbeeld in de vorm van een bijlage bij een bestemmingsplan. In de toekomst kan Bouw- en woningtoezicht bij een bouwaanvraag voor een niet-monument de signaleringskaart raadplegen. Wanneer er op deze kaart aangegeven is dat het pand eventueel bouwhistorische waarde heeft, kan er op zijn minst een visitatie gedaan worden, zodat voorkomen wordt dat deze waarde bij een verbouwing verloren kan gaan. Voor alle duidelijkheid: een signalering hoeft niet persé gedaan te worden in de vorm van officieel onderzoek. Tijdens een fietstocht door 'Delft by night' (Gert Jan raadt ons overigens allemaal aan dit eens te doen) kunnen bijvoorbeeld monumentale stucplafonds 'gesignaleerd' worden, die daarna op de bouwhistorische signaleringskaart aangegeven kunnen worden.

Na de lezingen stond er een heerlijke lunch op het programma en daarna konden enkele stijlkamers aan de Oude Delft-zijde van het IHE complex bezocht worden. Vervolgens werden de aanwezigen in groepen langs verschillende zestiende-eeuwse grachtenpanden aan de Oude Delft en de voormalige Jeruzalemkapel van het Oude Vrouwenhuis aan de Papenstraat geleid. Hierdoor werd voor de aanwezigen nogmaals de rijke historie van de stad Delft zichtbaar. Dankzij het prachtige weer was het wandelen van pand naar pand een aangename bezigheid.

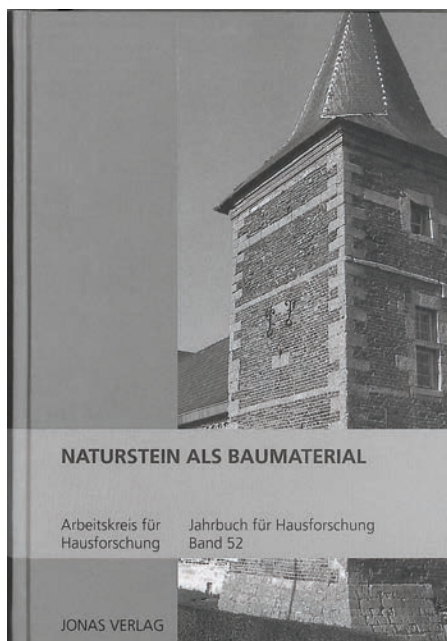
De dag werd afgesloten met een borrel, aangeboden door de gemeente Delft in de tuin van het achttiende-eeuwse Meisjeshuis. In de tuin was het, ook al door het weer, goed toeven en tja... in een stad met zo'n rijke b(r)ouwhistorie is de dag afsluiten onder het genot van een lekker biertje uiteraard de beste manier!

HANNEKE BLEIJS

CONGRESSEN EN SYMPOSIA

Het heeft even geduurd, maar de neerslag van het congres in Maastricht (2001) getiteld *Naturstein als Baumaterial. Jahrbuch für Hausforschung* van de Arbeitskreis für Hausforschung is uit. Hierin zijn de bevindingen van bouwhistorici uit België, Duitsland en Nederland vervat. Naast allerlei aspecten met betrekking tot de winning en toepassing van natuursteen zijn er ook artikelen over huizen in Maaseik en Brussel opgenomen. Het organiseren van het jaarlijkse congres blijkt niet de grootste opgave te zijn, maar wel het samenbrengen, redigeren en publiceren van de bijdragen voor het jaarboek. Een vergelijkbare opgave, inclusief de nodige vertalingen, rest nog van de Tagung in Cluny (2005). Dit congres werd door relatief veel Nederlandse bouwhistorici bezocht (17) waarvan diverse een lezing hielden.

Wellicht relevant voor de Nederlandse architectuur is wat er *27 september tot en met 1 oktober 2009 in Lüneburg* aan de orde komt. In 1977 was de AHF hier al te gast en men wil nu de actuele stand van onderzoek vergelijken met wat men toen wist. Interessant is de toepassing van baksteen metselwerk (grote moppen, soms met stempels) en vakwerkbouw. Naast de locale architectuur vormt het onderwerp 'Kommunale Bauten' het andere zwaartepunt van het congres, ook omdat Lüneburg een bijzonder complex en interessant stadhuis kent dat uitgebreid bekeken zal worden. Met onderbrekingen en in kleine porties verricht de Duitse bouwhistoricus Bernd Adam hier al een paar jaar onderzoek waardoor gaandeweg een beeld van de algehele ontwikkeling ontstaat. Begin volgend jaar zal in het Mitteilungsblatt een 'call for papers' gedaan worden maar nu al kan men nadenken over bijdragen uit Nederland, vooral over raadhuisen, waaggebouwen en dergelijke. Behalve een ontvangst in de Fürstensaal van het stadhuis te Lüneburg kan men rekenen op een bezichtiging van het Kloster Lüne en een dagexcursie naar Lübeck.

Interessant naar verwachting is het derde internationale Congress on Construction History dat na Madrid en Cambridge van *20 tot en met 24 mei 2009 in Cottbus*, Duitsland gehouden wordt. Voor het presenteren van papers is de inschrijftermijn reeds verstreken omdat alle lezingen voorafgaande aan het congres beschikbaar moeten zijn. De opzet van deze congressen is groots: op verschillende locaties vinden naast elkaar vier tot zes lezingen plaats. Afhankelijk van de voorkeur dient men in het programma zelf een routing te bepalen want het is onmogelijk om alle sessies bij te wonen. De onderwerpen lopen zeer uiteen. Het kan gaan over hangbruggen, berekeningen van constructies in de 20ste eeuw, koepelgewelven in de barok of wetgeving inzake volkswoningbouw. Toch zullen er ook vele bijdragen zijn over wat we in Nederland bouwhistorie noemen, thema's met betrekking tot historische materialen en constructies. Nadere aankondiging en invulling van dit congres is te vinden op www.tu-cottbus.de/bautechnikgeschichte.

„Das Leben ändert sich – das Bauen auch”

DIRK J. DE VRIES

OPROEP

Wegens grote belangstelling is de *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen* al bijna uitverkocht. Uitgeverij Matrijs in Utrecht heeft daarom laten weten binnenkort tot de productie van een herdruk over te willen gaan.

Hierbij hebben de redacteurs de gelegenheid om wijzigingen aan te brengen in de tekst, foutjes te verbeteren en waar nodig passages te actualiseren, zoals bijvoorbeeld de informatie over de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. Om lay-outtechnische redenen is er géén gelegenheid om uitgebreide passages in te voegen.

Deze oproep is voor iedereen bedoeld, die bij het lezen of gebruiken van het boek iets is opgevallen, wat volgens hem of haar anders of beter zou kunnen. Wij vragen daarom iedereen om zijn of haar opmerkingen op papier te zetten en *voor 15 december* aan beide redacteurs te mailen, zodat zoveel mogelijk verbeteringen in de herdruk kunnen worden doorgevoerd.

RONALD STENVERT – stenvert.utr@net.hcc.nl

GABRI VAN TUSSENBROEK – g.vantussenbroek@bma.dab.amsterdam.nl

GEHEIMSCHRIFT IN OUDE CONSTRUCTIES

AMSTERDAM EN DE INTERNATIONALE HOUTHANDEL
IN DE 17DE EN 18DE EEUW

In de nacht van 5 op 6 juli 1791 brandde 's Lands Zeemagazijn – het huidige Scheepvaartmuseum – geheel uit¹. Het was een enorme brand, die duizenden kijklustigen trok (afb. 1). Al snel volgde de wederopbouw. Tussen augustus 1791 en april 1793 werd de schade hersteld. In het souterrain van het gebouw werden enorme grenen stammen gebruikt die de vloer van de begane grond moesten dragen. Deze zware balken vormen het uitgangspunt van dit artikel. Niet alleen de forse diameter van 50 x 39 centimeter is ongewoon²; ook het feit dat het hout niet of nauwelijks is bewerkt, is ongebruikelijk. Het merkwaardigste is echter dat er op de meeste balken grote merktekens te vinden zijn, die op houtconstructies doorgaans niet worden aangetroffen (afb. 2). Het zijn de zeldzame sporen van internationale houthandel; sporen, die tijdens het bewerken van het hout vrijwel altijd werden afgezaagd en verdwenen. Waar komen deze merken vandaan? En wat kunnen ze betekenen? Literatuuronderzoek en navraag bij Nederlandse collega-onderzoekers leverde aanvankelijk weinig op. Reden om over de grens te kijken en

Afb. 1 - Amsterdam, brand in 's Lands Zeemagazijn, in de nacht van 5 op 6 juli 1791. Gravure door B. Mourik (Stadsarchief Amsterdam).

¹ Het onderzoek in het Scheepvaartmuseum werd uitgevoerd in samenwerking met Dik de Roon en Jos Smit. Dank voor waardevolle suggesties en andere hulp gaat uit naar Bernd Adam, Remmelt Daalder, Kees Doornenbal (Rappange & Partners), Uwe Heußner, Ulrich Klages (†), Erhard Preßler, Winfred van de Put, Albert Reinstra en Tilo Schöffbeck. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Leendert van Prooije, die een concept van dit artikel nauwgezet heeft becommentarieerd en die zijn eigen, in de loop der jaren verzamelde, materiaal over dit onderwerp genereus ter beschikking heeft gesteld. Zie over de brand: R. van Rhooen, 'De brand in 's Lands Zeemagazijn te Amsterdam, in den nacht van 5 op 6 juli 1791', in: *Maandblad Amstelodamum* 28 (1941), p. 158-160; P.C. van der Heiden, *Bouwhistorische aantekening. Amsterdam Kattenburgerplein 's Lands Zeemagazijn*. Rapport Rijksgebouwendienst, februari 1998, p. 13-14 en S. de Meer, *'s Lands Zeemagazijn*. Zutphen 1994. Uitgebreid over het gebouw: *De Fabryck* – Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek vof, *Nederlands scheepvaartmuseum Amsterdam. Bouwhistorisch onderzoek*. Utrecht, oktober 2004.

² De lengte is 6,80-6,90 meter plus oplegging.

Afb. 2 - Amsterdam, merktekens in het souterrain van het Scheepvaartmuseum (foto's Dik de Roon/ auteur).

op zoek te gaan naar de herkomst en betekenis van deze tekens.

MERKEN OP HOUT

Dat er merktekens op hout staan is in bouwhistorische kringen al lang geen nieuws meer. In 1866 werd tijdens de restauratie van de Munsterkerk van Roermond opgemerkt dat er telmerken op de houten onderdelen stonden³.

J. Beckering Vinckers kwam in 1931 tot dezelfde conclusie, toen hij onderzoek deed naar de Zaltbommelse Sint-Maartenskerk⁴ en Herman Janse maakte het fenomeen telmerk en andere merken in bredere kring bekend, nadat hij ze in 1957 op eigen houtje in de kappen van de Amsterdamse Oude Kerk had ontdekt⁵. Toch zijn er ook vijftig jaar na de ontdekking van Janse nog merken waarvan de betekenis allermindst duidelijk is. We kennen timmermansmerken, telmerken en vlot- of handelsmerken. Over merken die aan de timmerman worden toegeschreven, bestaat vaak enige verwarring omdat het niet helemaal duidelijk is of het daadwerkelijk de timmerman is geweest die zijn merk heeft aangebracht, of een

³ J.J.F.W. van Agt, 'Roermonds Munsterkerk voor en na Cuypers', in: H.W.M. van der Wijck, C. Boschma & H.M. van den Berg, *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*. Assen 1964, pp. 85-113, p. 97.

⁴ J. Beckering Vinckers, 'Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martens-kerk binnen de stad Salt-Boemel', in: *Bulletin NOB* (1931), p. 127-155.

⁵ H. Janse, *Houten kappen in Nederland. 1000-1940*. Delft 1989, p. 5.

houthandelaar of -koper, die bij het transport zijn partij hout gemerkt wilde hebben⁶. Zeker omdat merken bij de latere bewerking vaak zijn doorgezaagd en merken dikwijls zonder context worden aangetroffen, is het lastig om een overzicht en classificatie op te stellen (afb. 3).

Dat geldt misschien nog wel meer voor die zogenaamde vlot- en handelsmerken zelf. Wat verstaan we onder vlotmerken? Volgens het verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie – *Bouwkundige Termen* – is een vlotmerk een 'teken dat in balkhout werd gesneden als het nog in het vlot in het water lag, om na verkoop de nieuwe eigenaar aan te geven⁷. Het voordeel om handelshout voor het transport te merken was al vroeg bekend. In 1469 vonden vissers in Deventer een grote balk met het stadsmerk van Zwolle erop. De balk was waarschijnlijk losgeraakt uit een houtvlot, en omdat het hout goed zichtbaar was gemerkt, kon het aan de rechtmatige eigenaar worden teruggegeven⁸. Dit systeem is honderden jaren lang in gebruik gebleven. In het Plakkaat van de Staten van Holland van 18 januari 1698 was bepaald dat de vondst van aangespoeld hout afkomstig van Maas, Waal en (Neder)-Rijn aan de dekens van het Houtkopersgilde van Dordrecht moest worden gemeld. Alle merktekens die in het uit Duitsland afkomstige hout waren aangebracht, waren bij het Dordtse gilde bekend⁹.

Omdat de grenen balken in het souterrain van het Scheepvaartmuseum geen duidelijk opeenvolgende nummering hebben en gezien het grote formaat van de merken – aangebracht met een ritsmes – ligt het voor de hand dat we met vlot-

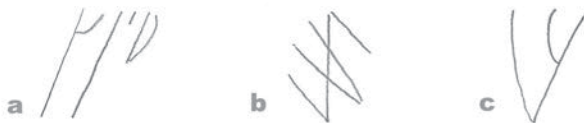
Afb. 3 - Amsterdam, merkteken aangetroffen in de Munttoren. (tekening auteur)

⁶ D.J. de Vries, 'Een uitgestelde vraag', in: *Nieuwsbrief S.B.N.* 18 (1996), p. 12-18.

⁷ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. 4^e dr. Leiden 2001, p. 512 en Chr. J. Kolman, D.J. de Vries, 'Merken op hout en handelswaar; timmermansmerken opnieuw bezien', in: *Restauratievademecum*. Deel 2b. Restauratievademecumblad 1993/ 30-22.

⁸ H. Janse, 'Merk op hout. Vlotmerk', in: *Restauratievademecum*. Deel 2b. Restauratievademecumblad 1990/ 19-25. Ook uit Duitsland is dit systeem bekend. Zo werd op de Weser vorstelijk hout met een zespuntige ster met zes stralen gemarkeerd, en had de stad Kassel een klaverblad met een C (van Cassel) en het hout voor de burgers van de stad een klaverblad met een B (van Bürgerschaft). Vriendelijke mededeling Ulrich Klages, met verwijzing naar Jürgen Delfs, *Die Flößerei im Stromgebiet der Weser*, Bremen-Horn 1952.

⁹ L.A. van Prooije, 'De invoer van Rijns hout per vlot 1650-1795, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 53 (1990), p. 30-79.

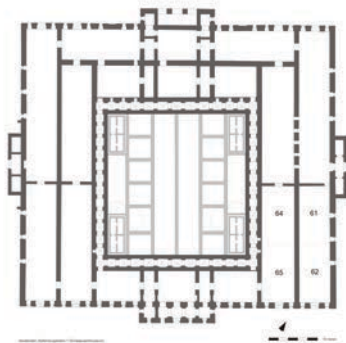
Afb. 4 - Drie voorbeelden van merken, die in Amsterdamse gebouwen zijn aangetroffen: a. Akoleienstraat 8, b. Herengracht 12 en c. Muntplein 14. (niet op schaal, tekening auteur)

merken (of preciezer gezegd: handelsmerken) te maken hebben. Bovendien gaat het om lange reeksen tekens, waarbij meer dan tien merken op een balk geen uitzondering zijn.

DOCUMENTATIE EN DATERING

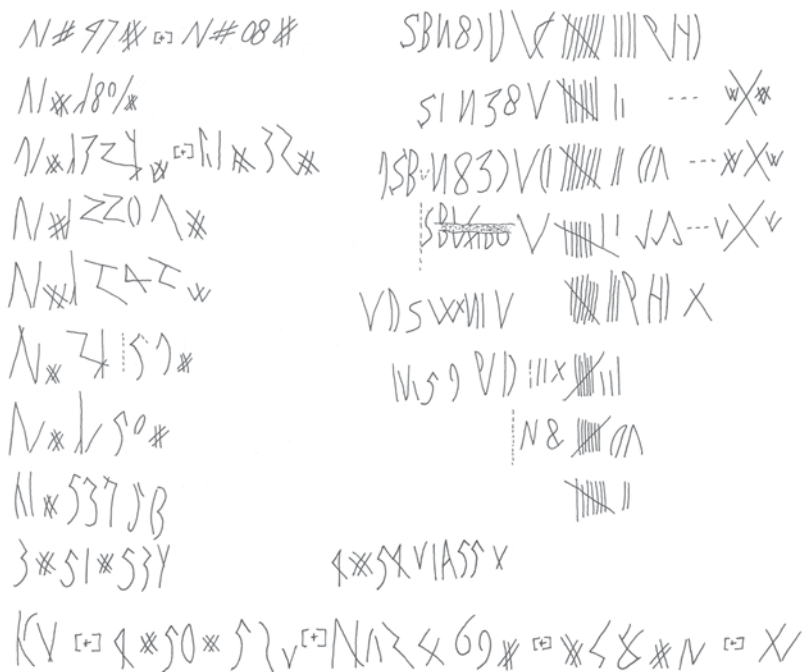
In Amsterdam zijn de afgelopen jaren regelmatig solitaire handelsmerken op oude constructies ontdekt (afb. 4). In Herengracht 12 werd een dergelijk merk gedateerd in het jaar 1613, maar van andere voorbeelden is de datering onzeker of gaat het om hergebruikt hout. Veruit het belangrijkste vondstcomplex werd aangetroffen in het souterrain van het Scheepvaartmuseum. Bij het onderzoek bestond de eerste stap uit het documenteren van de merken. In vier ruimtes (afb. 5) werden alle balken aan een nauwgezette inspectie onderworpen en de aangetroffen merken genoteerd (afb. 6). De hierdoor verkregen gegevens leverden een verzameling wilde krassen op, waarin hier en daar enige regelmaat kon worden ontdekt. Het belangrijkste resultaat was dat in de merktekens twee verschillende groepen konden worden herkend. De eerste groep kenmerkte zich door het feit dat er steeds sprake was van een aantal strepen met een schuine streep erdoor, een aantal letters en enkele onduidelijke cijfers. Het betrof in totaal acht balken, waarvan er drie in het midden een vrijwel identiek teken hadden. De tweede groep betrof tien balken. Hierin kwamen meer Arabische cijfers voor en werden tekens soms door middel van dubbele kruizen van elkaar gescheiden. Vier balken konden niet aan deze groepen worden toegevoegd, terwijl op drie andere balken slechts solitaire merken werden aangetroffen¹⁰.

Om de merken te kunnen interpreteren, was het noodzakelijk te weten hoe oud het hout was en waar het vandaan kwam. Om hier een antwoord op te krijgen, werden op 18 december 2006 acht houtmonsters genomen. Het grenenhout was in het verleden aangevreten door houtworm, waardoor de houtmonsters

Afb. 5 - Amsterdam, plattegrond van het Scheepvaartmuseum, met rechtsonder de vier ruimtes waarin de merktekens werden aangetroffen. (tekening auteur naar opmeting Rijksgebouwendienst 1946)

¹⁰ Het is niet uit te sluiten dat sommige balken gedraaid liggen en de merken dus aan de bovenkant onder de vloer alsnog aanwezig zijn. Het feit dat de balken in het verleden zijn gegritstraald heeft de leesbaarheid van de merken aanzienlijk verminderd. *De Fabryck* 2004, p. 38 (ruimteboek).

Afb. 6 - De in het Scheepvaartmuseum aangetroffen merken. (tekening auteur, niet op schaal)

braken en soms meerdere pogingen moesten worden gedaan.

De analyse van de monsters leverde vijf bruikbare dateringen op¹¹. De dateringen toonden aan dat het hout tussen 1785 en 1790 was gekapt. Hiermee lag de tijd tussen houtkap en verwerking tussen één en zes jaar. De bemonstering van het hout had tot doel om van beide merkgroepen dateringen te krijgen. De eerste hoofdgroep leverde de jaren 1787 en 1788 op, de tweede hoofdgroep de jaartallen 1785 en 1790. Hiermee was bevestigd dat het gebouw vanaf 1791 vanaf het souterrain opnieuw was opgebouwd en dat de merktekens uit de laatste decennia van de achttiende eeuw stamden.

HERKOMST VAN HET HOUT

Analysen van de houtmonsters leverde tevens een indicatie met betrekking tot de herkomst van het hout¹². Hoewel de ontwikkeling van het zogenaamde

¹¹ Datering door dr. B. Heußner, Petershagen. 22 februari 2007. Twee monsters leidden niet tot een datering en twee monsters stamden uit dezelfde balk, omdat het eerste monster aan de top was afgebroken. Toch bleken beide tot een aanvaardbare datering te leiden. Helaas betrof het hier een balk die niet van merktekens was voorzien.

¹² Zie voor 'n overzicht D. Eckstein, S. Wrobel, 'Dendrochronological proof of origin of historic timber-retrospect and perspectives', in: D. Eckstein und S. Wrobel, *Trace* 5 (2006), p.8-20.

‘dendro-provenancing’ – het achterhalen van de herkomst van historisch hout – nog in volle gang is, worden er al sinds het midden van de jaren zeventig bemoedigende resultaten mee geboekt. Het feit dat de partij hout in het Scheepvaartmuseum niet in één jaar is gekapt, maar verspreid over vijf jaar, duidt erop dat het hout op verschillende plaatsen is ingekocht of het product is van een stapelmarkt¹³.

De vergelijking van het grenenhout uit het Scheepvaartmuseum met verschillende standaardchronologieën leverde de hoogste waarde op met het centrale Odergebied. Ook de vergelijkingswaarden met oostelijk Mecklenburg en midden-Polen waren relatief hoog¹⁴. Dit betekent dat het hout globaal gezien uit het gebied tussen Berlijn en Poznan afkomstig is, en over de Warthe en/ of de Oder naar het noord(westen) is getransporteerd¹⁵.

Met deze resultaten is de herkomst weliswaar grofweg achterhaald, maar om een antwoord te vinden op de vraag op welke rivier of in welke plaats de houtmerken zijn aangebracht, is dit niet genoeg. Het hout kan in principe over de Warthe naar de Oder zijn getransporteerd, en uiteindelijk in Stettin in een schip zijn geladen dat naar Amsterdam ging (afb. 7). Ook kan het hout van de Oder over het al in de 17de eeuw aangelegde Oder-Spreekanaal via Berlijn naar Spandau zijn getransporteerd¹⁶. Daar mondt de Spree in de Havel, die zo’n honderd kilometer verder naar het noordwesten bij Havelberg in de Elbe stroomt. Havelberg was in de zeventiende eeuw al een belangrijke houtoverslagplaats, waar de Nederlander Benjamin Raule een monopolie op het leveren van hout voor de zeescheepswerf had. Maar niet alleen Benjamin Raule, ook Michiel Matthijsz Smids en Cornelis Ryckwaert waren tussen 1660 en 1690 in Brandenburg actief als houthandelaar. Zij transporteerden het hout naar Hamburg, van waaruit het in kleine kustvaarders naar Holland werd gebracht¹⁷.

Zoals hiervoor al is aangegeven, werd aan de hand van de aangetroffen merken vastgesteld dat we in feite met twee verschillende partijen hout te maken hadden. Het hout van monster 1 en 4 (1787 en 1788) hoort bij elkaar, evenals het hout

¹³ Een stapelmarkt bevond zich vaak aan de monding van een rivier, waar hout uit het hoger gelegen achterland werd samengebracht en verhandeld.

¹⁴ Het gaat hier om zogenaamde t-waarden van respectievelijk 8,3, 7,8 en 7,2.

¹⁵ Getrokken merken duiken op in Noord-Duitsland sinds de late achttiende eeuw. Ze blijven tot aan de Tweede Wereldoorlog bestaan. Vriendelijke mededeling Tilo Schöfbeck.

¹⁶ Het Oder-Spreekanaal (ook Friedrich-Wilhelm- of Müllrosekanaal genoemd) werd tussen 1662 en 1668 aangelegd, mede onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse ondernemer, aannemer en houthandelaar Michiel Matthijsz Smids. Zie G. van Tussenbroek, ‘Michiel Matthijsz Smids (Rotterdam 1626 – Berlijn 1692). Keurvorstelijk bouwmeester in Brandenburg’, in: *Bulletin KNOB* 103 (2004) 23-47, m.n. 27-29.

¹⁷ Herbert Stertz, *Havelschiffahrt unterm Segel. Vom Fellboot zum Plauermaßkahn*. Pritzwalk 2005, p. 80-85. Zie over Raule, Smids en Ryckwaert: G. van Tussenbroek, *Grachten in Berlijn. Hollandse bouwers in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 2006.

van monster 5 en 6 (1785 en 1790). Door deze monsters uit het gehele aantal monsters te isoleren en vervolgens per paar de hoogste t-waarde vast te stellen, werd gekeken of er een verschil in herkomstgebied uit kon worden afgeleid¹⁸. Het resultaat hiervan leverde inderdaad een verdere differentiatie op. De middeling van monster 5 en 6 gaf een sterke indicatie dat het hout afkomstig was uit het Odergebied. De andere twee monsters gaven hogere waarden met betrekking tot het verder naar het westen gelegen centrale Elbe- of Havelland.

Houtmonster	Ruimte/ Balk	Jaartal	Herkomst
AMKP2-1	R62, balk 7	1787	Elbe/ Havelland
AMKP2-2	R62, balk 9	---	---
AMKP2-3	R62, balk 9 [= bis]	---	---
AMKP2-4	R61, balk 16	1788	Elbe/ Havelland
AMKP2-5	R65, balk 8	1785	Odergebied
AMKP2-6	R65, balk 10	1790	Odergebied
AMKP2-7	R64, balk 17	1787	---
AMKP2-8	R64, balk 17 [=bis]	1787	---

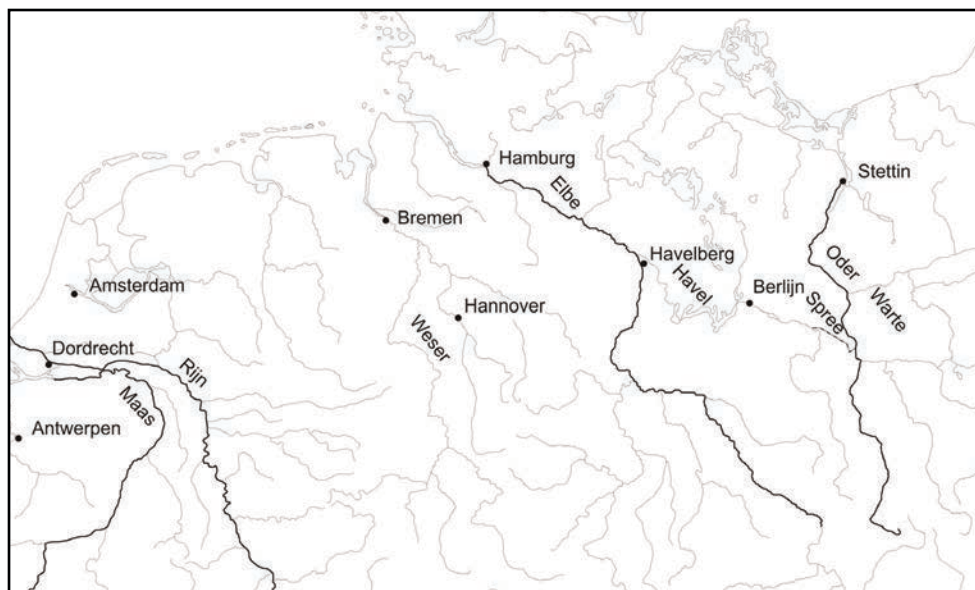
HOUTVLOTTEN OP DE ELBE EN DE ODER

Van hout dat in vloten werd getransporteerd weten we dat het dikwijls werd gemerkt (afb. 8). Zo is uit Zuid-Duitsland bekend dat over de afmeting van het hout informatie op de balk afleesbaar was. Eén lange dwarsstreep betekende tien voet, een korte streep één voet. Vervolgens waren het teken van de bosbezitter, de groep die het hout had gekapt en van de handelaar aangebracht, waarbij ook nog tussenhandelaren konden optreden¹⁹. Een onderzoek in Franken levert een soortgelijk beeld op. In 1872 waren in Kronach alleen al 390 vlotmerken en 1225 huismerken geregistreerd²⁰.

¹⁸ Het ging er om de t-waarde, die een indicatie voor het meest waarschijnlijke herkomstgebied vormt, niet op basis van de acht monsters gezamenlijk te genereren, maar juist per verschillende partij hout.

¹⁹ Vriendelijke mededeling Erhard Preßler, 18 dec. 2006. Zie Max Scheifele, Flößerei und Holzhandel im Murgtal unter besonderer Berücksichtigung der Murgschifferschaft, in: Max Scheifele, *Die Murgschifferschaft. Geschichte des Floßhandels, des Waldes und der Holzindustrie im Murgtal*. Gernsbach 1988, p. 73-456, p. 296. Ook Th. Lutz, 'Das Bauholz: Flösserei, Provenienz, Handelsformen, Kennzeichnung', in: Th. Lutz, G. Wesselkamp (red.), *Dächer der Stadt Basel*. Basel 2005, p. 115-137. Lange rijen van getallen en tekens zijn ook gevonden aan de oostkust van Schleswig-Holstein, in Ostfriesland (19de eeuw). Bij de oudere voorbeelden met boorgaten aan de Unterelbe uit de zeventiende en achttiende eeuw waren geen lange rijen met merken aanwezig. Hier waren slechts korte gebijlde of getrokken tekens aangebracht, waarschijnlijk lengtematen en soms initialen.

²⁰ Siegfried Frenzel, *Die Flösserei des Frankenwaldes. Eine fachsprachliche Untersuchung*. Typoscript, Erlangen 1961, p. 48.

Afb. 7 - Kaart met de belangrijkste rivieren waarover het hout werd getransporteerd. (tekening auteur)

Het hout voor het Scheepvaartmuseum is echter niet uit het zuiden afkomstig. We moeten het zoeken op de rivieren Oder, Warthe, Havel en Elbe of op kleinere zijriviertjes. Aan de mondingen van andere rivieren in de Elbe, zoals in Havelberg, werden kleinere vloten tot grotere geassembleerd, om vervolgens naar Hamburg, Altona of Wilhelmsburg te worden gevlot. In de 18de eeuw waren de vloten zo groot dat met het hout 2 tot 3 handelsschepen konden worden gevuld die het hout meestal naar Nederland transporteerden²¹. Het herkomstgebied van 't hout was groot: Mecklenburg, Sachsen, Brandenburg en de bovenloop van de Oder. De schepen die het hout naar Holland transporteerden waren vaak van Hollandse oorsprong. Zo importeerde Johan Cörver, een burgemeesterszoon uit Zaandam, in 1725 279 scheepsladingen hout uit Wilhelmsburg, voor de Hollandse houtmarkt²². Het hout was afkomstig van de Elbe en de verder stroomopwaarts gelegen rivieren²³.

²¹ Bernd Adam, 'Baumaterialtransporte im 18. Jahrhundert. Beispiele aus Niedersachsen', in: H. Stiewe (red.), *Auf den Spuren der Bauleute*. Berichte zur Haus- und Bauforschung 8. Marburg 2005, p. 59-74, p. 66. Zie verder: 'Kurze Nachrichten von den Holzflößen auf der Elbe', in: *Allgemeines oekonomisches Forst-Magazin*, Frankfurt/Oder s.i., Band 11, p. 203-210.

²² Adam 2005, p. 66. Zie tevens: C.A. Schillemans, *De houtveilingen van Zaandam in de jaren 1655-1811*. 's-Gravenhage 1947, p. 139.

²³ Gerhart Heinz John, *Die Elbflößerei in Sachsen*. Leipzig 1934.

Op de balken in het Scheepvaartmuseum werden geen zichtbare sporen van houtvlotverbindingen aangetroffen²⁴. Regelmatig vindt men deze verbindingssporen in oude houtconstructies, wat erop wijst dat het hout ooit in vloten is getransporteerd. Dit laatste was met de balken in het Scheepvaartmuseum vrijwel zeker ook het geval, maar balken die van uitgebreide merksystemen zoals hier beschreven waren voorzien, werden lang niet altijd met wilgentenen in speciaal daarvoor in het hout geboorde gaten met elkaar verbonden²⁵.

Van Nederlandse handelaren uit de achttiende eeuw is bekend dat zij niet alleen hout aan de monding van de Elbe inkochten, maar ook hout over de Oder via Stettin naar Nederland transporteerden. Een andere mogelijkheid was zoals gezegd om hout uit Polen, Silezië en de Neumark via de Oder en het Oder-Spreekkanaal naar de Havel te vloten, die bij Havelberg uitmondde in de Elbe. Gezien de vele tollens was de route via Stettin een alternatief, dat echter ook niet ideaal was. De handel in Stettin schijnt in ieder geval aan het begin van de achttiende eeuw nog veel minder goed ontwikkeld te zijn geweest dan die in Hamburg en bovendien bracht deze route extra kosten met zich mee, vanwege het passeren van de Sont. In 1721 begon de uit Zaandam afkomstige houthandelaar Lorenz Lau een houthandel in Stettin, maar het lijkt er vooralsnog op dat Stettin in de Nederlandse houthandel nooit zo'n grote rol heeft gespeeld als Hamburg. Hollandse handelaren haalden daar het hout van de Reiherstieg – een bevaarbare zijarm van de Elbe in Hamburg – met slechts drie à vier man, en brachten het met kleine schepen naar Holland. Meegebrachte goederen werden daarvoor in Hamburg of Altona gelost. Eikenhout uit de Lewitz – ooit een groot bosgebied ten zuiden van Schwerin – werd in 1777 over de Stör naar de Elbe gevlot en via Hamburg naar de Nederlanden verscheept, om te worden gebruikt bij werk aan de vestingwerken van Duinkerken en scheepsbouw in Rotterdam²⁶. Het geeft wel aan hoe groot de rol van Hamburg was in de doorvoer van Duits hout voor de Hollandse markt.

²⁴ Zie voor het fenomeen houtvlotverbindingen: G. van Tussenbroek, 'Het wisgat als bouwhistorische mythe? Sporen van houtvloten in Amsterdamse kappen (en elders)', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 40 (2006), 7-15. Over de houthandel op de Elbe zie Adam 2005, passim., terwijl informatie over typische kenmerken van op de Elbe getransporteerd hout te vinden is bij U. Klages, 'Floßhölzer in Marschenhäusern an der unteren Elbe', in: *Historisches Bauwesen. Material und Technik. Jahrbuch für Hausforschung* Band 42. Marburg 1994, p. 181-214.

²⁵ Vriendelijke mededeling Ulrich Klages, 5 mei 2007. Hout dat op de Elbe werd getransporteerd en van vlotverbindingen was voorzien, had meestal kortere tekens. Bij hout dat van langere reeksen merken voorzien was, ontbraken meestal de vlotverbindingsgaten. Mogelijk waren de balken wel met Wieden samengebonden, maar waren deze aan de balken gespijkerd, gekramd of door metalen ogen gestoken. Vriendelijke suggestie Leendert van Prooije.

²⁶ Friedrich-Wilhelm Borchert, 'Die Nutzung der Stör', in: *Schwerin, eine historische Hafenstadt zwischen Dömitz und Plau*, Schwerin 1991, p. 39.

Het hout dat in Stettin aankwam moest in tegenstelling tot het hout van de Elbe met grote schepen worden opgehaald, omdat hiermee de Sont moest kunnen worden gepasseerd. Hiervoor waren al snel dertig tot veertig man nodig, wat de transportkosten voor het hout aanzienlijk vergrootte²⁷.

HOUTHANDEL

Aan de Reiherstieg bij Hamburg werd aan het begin van de achttiende eeuw een duidelijk onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten vloten. Zo gaf Franz Norden, de havenmeester in Wilhelmsburg/ Reiherstieg op 2 augustus 1721 een specificatie van welke vloten nog in de Reiherstieg lagen. Het ging onder andere om *Havelbodens* met planken en kromhout, *Elbbodens* met balken, en/ of rondhout en een *Überländische Weißholtzboden*, een vlot met hout van buitenlandse of bovenstroomse herkomst, mogelijk sparren²⁸. Elke streek of rivier schijnt zijn eigen systemen te hebben gehanteerd, die in grote lijnen op hetzelfde neerkwamen, maar die in detail konden verschillen. Zo werd op de Rijn de *Holländerflösserei* als een afzonderlijke tak van de vlotterij beschouwd²⁹.

Om meer over het gebruik van handelsmerken te weten te komen, moeten we naar de geschiedenis en praktijk van de houthandel en de vlotterij kijken. Hiervoor biedt de *Oekonomische Encyklopädie* van Johann Georg Krünitz (1728-1796) uit 1773-1858 goede aanknopingspunten³⁰. Hierin staan – in deel 14 – veel achtergronden met betrekking tot de houtvlotterij beschreven. Zijn beschrijving geeft in grote lijnen het traject weer, dat de balken in het Scheepvaartmuseum hebben afgelegd.

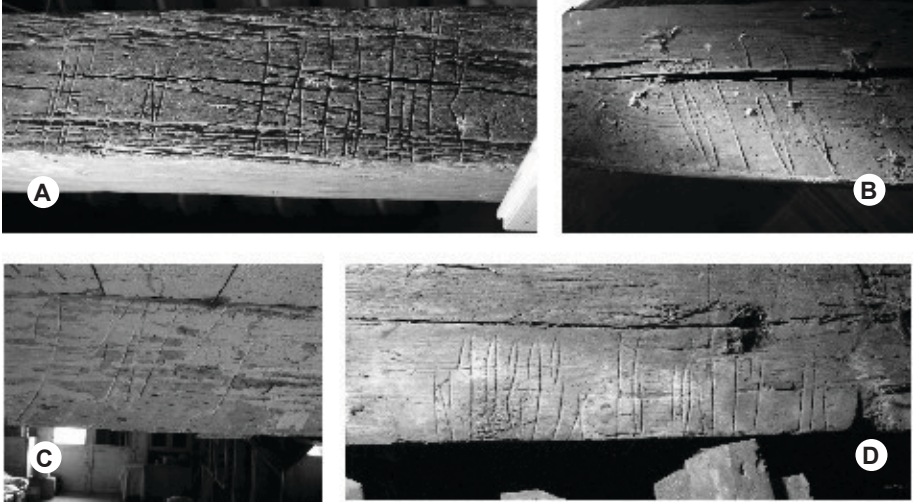
Om de houthandel in goede banen te leiden en toezicht en controle te kunnen uitoefenen, was een uitgebreide administratie noodzakelijk. Dat begon bij het

²⁷ Voorgaande informatie gebaseerd op een vriendelijke mededeling van Bernd Adam, Hanno ver. Gebaseerd op Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv Hannover: Hann 74 Harburg Nr. 1334. Den preußischen Holzhandel aus der Oder, Spree und Neetze auf der Elbe betr(effend) 1721.

²⁸ Idem. *Überländisch* vertaald volgens Jacob Grimm, Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 16 banden, Leipzig 1854-1961, hoewel het in verband met de vlotterij ook als bovenstrooms wordt gebruikt.

²⁹ Zie over vlotterij ook: L.A. van Prooije, 'Entwicklung der Holzverarbeitung und Flösserei in den Niederlanden im 17. und 18. Jahrhundert', in: *Hausbau in den Niederlanden: Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland*, Jahrbuch für Hausforschung, Band 39. Marburg 1990, p. 39-48. Dit artikel behandelt de vlotterij op de Nederlandse rivieren.

³⁰ Johann Georg Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-Haus- und Staats-Wirtschaft in alphabetischer Ordnung*. Band XIV, Berlin 1778. Zie <http://www.kruenitz1.uni-trier.de/>. Krünitz is soms onnauwkeurig in zijn geografische begrenzingen. Zo behandelt hij Pruisen en Brandenburg, maar ook bijvoorbeeld Württemberg in het zuiden van Duitsland. Maar omdat hij in Berlijn woonde en werkte, mogen we veronderstellen dat hij vertrouwd was met de houthandel in Noord-Duitsland.

Afb. 8 - A. Merken op een balk in Medow bij Anklam, waarschijnlijk na 1866 (foto Jürgen Herold, Greifswald); B. Merken op een balk in Tangermünde aan de Elbe, 18de eeuw (foto Tilo Schöfbeck, Schwerin); C. Badstübnerstrasse 30, Barth (foto Tilo Schöfbeck, Schwerin) en D. Irhove, Hof Schröder (foto Erhard Preßler, Gersten).

uitbaten van het bos. Dit kon de landsheer in eigen beheer doen, waarbij een vlotmeester werd aangesteld die het toezicht had op het vlotten en ook bij het kappen van het hout. Met de vlotmeester werden afspraken gemaakt over de lonen van de houtvesters, de transporteurs en de vlotters, evenals over de tijd waarin kon worden gevlot, omdat dit voor de overige scheepvaart de nodige hinder met zich meebracht. Nadat het hout naar een verzamelplaats was gebracht, werd het gesorteerd. De overdracht aan anderen, die het hout in ontvangst namen om het verder te transporteren, moest worden geregistreerd en Krünitz beval aan maandelijks overzichten te laten opstellen, over de hoeveelheden hout die op deze wijze uit een bos werden geëxporteerd. De vlotmeester was de eindverantwoordelijke, die op alles toezicht moest houden.

Een andere mogelijkheid voor de landsheer was, om zijn bos te verpachten aan een ondernemer, wat in de regel meer geld opleverde. Daarbij werd een bepaalde hoeveelheid bomen ter exploitatie aangewezen, waarbij afspraken over de te hanteren maatvoering, de arbeidskrachten etc. werden gemaakt. Iets dergelijks gold ook voor houtvlotters. De pachter moest dan het loon voor de houtkap, de aanvoer en het samenstellen van het vlot en ook alle onkosten voor zijn rekening nemen. Deze kosten hadden betrekking op de administratie. Om een goede controle mogelijk te maken moest de pachter het hout gesorteerd en wel in stapels of schragen zetten. De scherpe controle was niet alleen nodig om toezicht te houden op de hoeveelheden hout die uit het bos geëxporteerd waren. Het was tevens van belang om een goede administratie te voeren, omdat bij de te passeren tolleren voor *alle* onderdelen van een houtvlot tol moest worden betaald, wat eveneens een landsheerlijk belang was, of het nu ging om

„gebunden, oder nicht gebunden, geschnitten, gezimmert oder gehauen, Holländer= Bau= oder Brennholz, Dielen, Latten, Pfähle, Schwarten, Rahmschenkel, Dreyling, Zweyling, Schlaufdielen, Ortdielen, Vorflöße, Schindeln, Brunnenröhren, Faß=Dauben, Faßspangen, Kelterholz, Bietschalen, Braken, Fensterrähme, Wagnerholz, Harz= und Pechkübel, ganze gezimmerte Gebäude, und insgemein alles, wie es Nahmen haben mag, was im Wasser und auf der Flöße an Holz und anderer Waare gefunden, für Unter= oder Oblast gerechnet oder genannt wird, nichts ausgeschlossen.“

TRANSPORT

Het transportseizoen duurde doorgaans van Sint Joris (23 april) tot Sint Gallus (16 oktober). Het belangrijkste element dat daarbij een rol speelde was het water. In de winter werd het hout geveld, de bomen van hun takken ontdaan en voorraden aangelegd. Zodra het water begon te wassen en er in de kleine beken genoeg water stond, kon het houttransport beginnen. Daarbij was het tevens zaak dat het water niet te hoog stond, om ongelukken en schade te voorkomen.

Zoals we hierboven al hebben gezien, waren er vlotten in vele verschillende soorten en maten. Op de beken werd het hout dikwijls in losse stammen getransporteerd, om het aan de monding bij een groter riviertje samen te binden, hoewel dit ook al bij de tewaterlating kon gebeuren. Het los transporteren had te maken met het verval, de aanwezigheid van rotsen en stenen en de breedte van de beek. Op de oever was het hout volgens Krünitz (band 14, p. 299) al beslagen en waren er gaten in geboord. Het samenbinden geschiedde met behulp van jonge, gedraaide dennentakken of wilgentenen, die vooral bij grote vlotten onontbeerlijk waren. Men zag erop toe het bos met jonge bomen zoveel mogelijk te ontzien, maar men ontkwam er niet aan voor deze producten jonge dennen te gebruiken. Door het nat worden van de verbindingen zetten de jonge takken uit, wat de stevigheid van de verbindingen ten goede kwam. Ook kwam het voor dat bomen met ijzeren haken of touwen van hennep aan elkaar werden gebonden.

De vlotten konden een grote lengte bereiken omdat meerdere rijen stammen achter elkaar werden gebonden. De maximaal toegelaten lengte was volgens Krünitz 930 voet (ongeveer 300 meter). Daarbij gold een extra bepaling voor de afmeting van de afzonderlijke 'compartimenten'. Om te voorkomen dat een vlot onhandelbaar zou zijn, mochten er slechts twee afdelingen van zestig voet lengte zijn en aan het einde van het vlot een afdeling met balken van zeventig voet lengte. Daartussen moest een onderdeel *Säul* of *Kugelhout* worden gebonden. Voor balken van dertig, veertig en vijftig voet lengte, golden geen nadere bepalingen. Aan de bovenzijde werd met planken een soort dek gemaakt³¹.

Het hout dat was bestemd om mee te bouwen, moest in het belang van de houthandel zelf en van de afnemers in vaste afmetingen verkrijgbaar zijn. Om hier toezicht op te houden, moest het hout op de plaats van verkoop op lengte,

³¹ Krünitz 1778, p. 300. Andere auteurs leggen minder nadruk op de maten, zodat dit zeker niet algemeen zo zal zijn geweest. Vriendelijke mededeling Leendert van Prooije.

breedte en dikte worden gecontroleerd, gemeten en gekeurd. Eventuele tekortkomingen zouden in de koopsom worden verrekend.

Bij het transport passeerde een vlot een aantal tollën. Hierbij moest de schipper van het vlot de tollenaar laten zien dat hij toestemming had dergelijk hout te exporteren en aantonen dat hij niets meesmokkelde. Hiervoor werden de getransporteerde stukken hout volgens Krünitz stuk voor stuk gecontroleerd. De te betalen tol moest worden vastgesteld en wanneer de houtvlotter zijn waren zodanig had samengebonden dat een eenvoudige telling of controle niet mogelijk was, dan moest daar verandering in worden gebracht voordat hij verder mocht varen. De vlotter diende tevens zijn adres achter te laten, zodat hij later ter verantwoording zou kunnen worden geroepen.

Werd alles in orde bevonden en was de tol naar behoren betaald, dan kreeg de vlotschipper van de tollenaar een document waarin de inhoud van zijn vlot werd omschreven, een kwitantie en een *Wasser-Zollzeichen*. Op dit punt wordt Krünitz enigszins cryptisch: Hij schrijft, dat de tollenaar *allezeit genugsame Wasserzollzeichen bey der Hand haben muß, diese aber werden bey dem letzten Zoll hinterlegt* [in bewaring gegeven, gedeponneerd]. Het lijkt er dus op, dat deze tekens bij wijze van nummerbord aan het vlot werden gehangen, om duidelijk te maken dat het om een legaal houttransport ging³².

DE BETEKENIS VAN DE MERKEN IN HET SCHEEPVAARTMUSEUM

Met het bovenstaande is de betekenis van de afzonderlijke merken in het Scheepvaartmuseum niet afdoende verklaard. Wel is duidelijk geworden om wat voor *soort* merken het gaat. Het doel was controle uit te oefenen, zowel op de verkoop of export, het transport en de aankoop. De landsheer of verkoper hield toezicht op het uit zijn bossen afkomstige hout, de tollenaars konden exact zien hoeveel van welke soort hout er langs hun tolboom voer en de koper kon aan de hand van de uitgebreide administratie vaststellen of hij werkelijk het door hem aangekochte hout had gekregen en of de maten ervan juist waren. Daarom zijn vlotmerken geen geïsoleerde fenomenen, maar gingen zij gepaard met een administratie op papier. Kijken we naar het transport van het hout, dan kan het bij de merken om herkenningstekens gaan van de bosbezitter, de groep die het hout had geveeld, een handelaar of tussenhandelaar, de stamdikte, de lengte, het volume of een andere houtmaat en/ of afmeting, een oplopend nummer van een partij en de identificatie van de eigenaar, of dit nu de koper of verkoper was³³. De merken in het Scheepvaartmuseum, die voorlopig zijn toegeschreven aan het Odergebied, leverden de meeste interpretatieproblemen op. Bij de op het eerste gezicht nogal abstracte tekens, bleek het bij nadere beschouwing om Arabische cijfers te gaan. De cijfers werden steeds door waarschijnlijk een grote N voorafgegaan en door #-tekens van elkaar gescheiden, zodat de tekens slechts solitair, paarsgewijs of hooguit per vier naast elkaar stonden. Een stramien dat

³² Dergelijke tekens lijken vooralsnog niet bekend te zijn.

³³ Vgl. Klages 1994, p. 209.

te herkennen was, bestond uit N # cijfer # cijfer.

N # 08 # ?	N # ??50 #	3 # 51 # 53Y
N # 32 # ?	N # 1?4? #	4 # 50 # 52
N # 47 # ?	N # 1220? #	4 # 54 # 1A55 #
N # 85 #	N # 132Y #	
	N # 21?51 #	
	N ? 2469 #	
	N # 5375B/8?	

Opvallend in deze reeksen is, dat op één balk soms meerdere systemen werden aangetroffen: (N # 32 # ? plus N # 132Y # en N # 85 # plus N ? 2469 # plus 4 # 50 # 52).

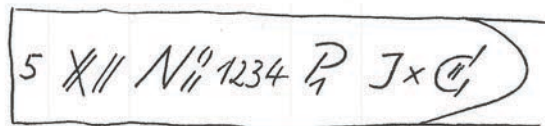
De andere groep merken, die zich duidelijk van de eerstgenoemde onderscheidde en waarschijnlijk over de Elbe is getransporteerd, gaf iets meer aanknopingspunten. Opvallend was de aanwezigheid van vrijwel identieke merken in het midden van drie balken. Het betrof kruizen, met in de zwikken tegenover elkaar een W en een V. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hierbij om eigendomstekens van de handelaar of eigenaar van het bos waaruit het hout afkomstig was.

De overige tekens op de balken vormen aaneengesloten reeksen van enkele letters, telmerken en nog enkele min of meer abstracte tekens. Hoogstwaarschijnlijk zijn hierin twee verschillende groepen te onderscheiden. Ten eerste identificatiemerken, ten tweede maat- of volumemerken. De identificatiemerken, in de vorm van letters, vertonen enige onderlinge afwijking. Het gaat om, in willekeurige volgorde: SBN, SIN, ISB?N, SB?en SWN. In twee gevallen is sprake van een teken vóór de letters. Deze letters zijn mogelijk afkomstig van de ploeg die het hout heeft geveld.

Achter de lettercombinaties volgen cijfers, waarbij een 38, 81 en 83 te onderscheiden zijn. Hierbij gaat het hoogstwaarschijnlijk om een partijnummer, om aan te geven de hoeveelste balk deze in het totaal was. Daar weer achter staan tekens. Meestal gaat het om een V in combinatie met een rechte en een kromme streep, of een kromme streep dóór de V heen gekrast. Een logische verklaring is dat deze tekens staan voor *voc*, de koper van het hout³⁴. Hierbij vormen een rechte en kromme streep gecombineerd de O, die door de linker streep van de V is gekrast. Aan de andere zijde is bij wijze van C een kromme streep door de V gekrast. Het is een gebruikelijke wijze om het *voc*-‘logo’ weer te geven. Verwarrend is wel, dat deze combinatie niet op alle balken kan worden teruggevonden.

Hierachter zijn verticale strepen met een horizontale streep en enkele losse strepen erachter gekrast. Waarschijnlijk gaat het hier om de lengte van de balken. Op meerdere balken zijn gelijke combinaties aangetroffen van zeven strepen

³⁴ Een dergelijk teken was ook in de bodem van de bakboord-galerij van de *Amsterdam* gekerfd. Jerzy Gawronski, *De Equipage van de Hollandia en de Amsterdam. VOC-bedrijvigheid in 18de-eeuws Amsterdam*. Amsterdam 1996, p. 139.

Dikte Lengte Nr. Partijnummer Handelaar

Herkomst Nr. Koper
(voc) Lengte Handelaar

Afb. 9 - Het bovenste voorbeeld is afkomstig uit de publicatie van Frenzel, de onderste tekening biedt een mogelijke verklaring van een merkenreeks in het Scheepvaartmuseum. (tekening naar Frenzel 1961 en auteur)

met een dwarsstreep erdoor en enkele losse strepen. Het aanbrengen van dit soort strepencombinaties om de lengte aan te geven is – zoals gezegd – ook uit andere regio's bekend. In het voorbeeld in afbeelding 11 is de lengte 7,40 meter, terwijl de balken exclusief oplegging 6,80 tot 6,90 meter lang zijn (afb. 9). Problematisch bij deze verklaring is wel, dat het een extreem vroege toepassing van het metrische systeem zou zijn. Pas op 30 maart 1791 – iets meer dan drie maanden voor de brand in het Scheepvaartmuseum – was de meter gedefinieerd als het tienmiljoenste deel van de afstand rond het aardoppervlak. Een andere mogelijke verklaring is dat het om elf ellen gaat, wat in totaal een lengte van 7,56 meter oplevert.

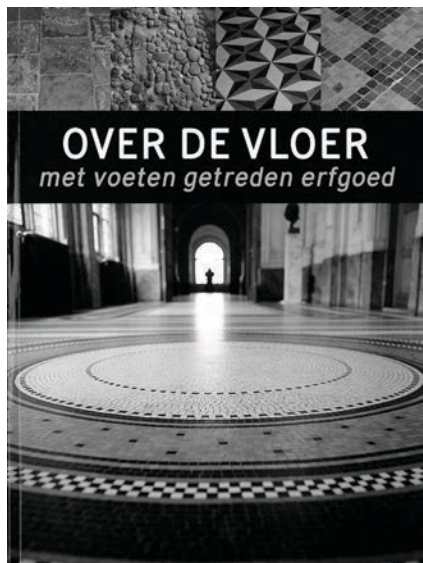
Achter deze nummers zijn nog enkele tekens gekrast, die overeen lijken te komen met de merken vóór de 'telmerken'. Waarschijnlijk hebben we hier te maken het teken van de handelaar, waarbij het aangetroffen merk in een andere balk eveneens voorkomt en enigszins lijkt op het merk dat Van Prooije heeft geïdentificeerd als dat van Peter van Hausen de Remelsing en Dor³⁵.

BESLUIT

In het bovenstaande is het raadsel van de houtmerken in het Scheepvaartmuseum slechts voor een deel opgelost. Veel reeksen zijn incompleet en merktekens werden vaak zeer slordig aangebracht. Vooralsnog is het daarom niet mogelijk om een definitieve uitspraak te doen met betrekking tot de exacte betekenis van al deze merken. De Nederlandse onderzoeker mag zich echter troosten met de wetenschap dat ook historici in het land van herkomst van dit soort tekens nog vaak in het duister tasten. Wel hebben we op basis van *Krünitz* inzicht gekregen in de achttiende-eeuwse houthandel en de manier waarop dit hout vanuit verschillende gebieden in het oosten van Duitsland en Polen naar Holland werd getransporteerd. Om het systeem van de verschillende vlotmerken nog verder te doorgronden, zal vooral onderzoek in de herkomstgebieden van het hout nodig zijn, waar de merktekens werden gezet en houtvloten werden samengebonden.

GABRI VAN TUSSENBROEK

³⁵ Van Prooije 1990 (zie noot 29), p. 46.

T. HERMANS, E. KOLDEWEIJ & D. SNOODIJK (RED.), *OVER DE VLOER: MET VOETEN GETREDEN ERFGOED*, ZWOLLE, WAANDERS UITGEVERS, 2008 (I.S.M. R.A.C.M.)
PAPERBACK, 424 PP, ZEER RIJK GEÏLLUSTREERD,
ISBN 978 90 400 8561 1 / NUR 648. € 24.95

Speciaal aanbod voor de SBN:
Begunstigers van de SBN kunnen tot 1 januari 2009 € 5 korting krijgen op de publicatie *Over de vloer: met voeten getreden erfgoed*. Tegen inlevering van (een kopie van) deze aankondiging betaalt u € 19,95 bij de boekhandel. Actienummer: 502-09675

Ter gelegenheid van het RACM-symposium 'Over de vloer' op 8 oktober in het Vredespaleis in Den Haag is de publicatie 'Over de vloer: met voeten getreden erfgoed' verschenen. Dit is in Nederland de allereerste publicatie die over dit onderwerp is gepubliceerd. Het boek met enkele honderden kleurenafbelingen bevat 21 verschillende artikelen waarin diverse aspecten over de vloer aan bod komen. De bijdragen gaan over zeer uiteenlopende aspecten van de Nederlandse vloeren, daterend van neolithische keienvloeren tot Colorite-tegels en Colovinylvloeren uit de zestiger jaren van de vorige eeuw. Kortom archeologische, architectuurhistorische en kunsthistorische aspecten, onderhoud en restauratie. Maar liefst zes gerenommeerde bouwhistorici hebben bijdragen aan deze bundel geleverd: Jan van der Hoeve heeft de laatste stand van kennis op papier gezet over baksteenvloeren op houten balklagen; Albert Reinstra schrijft over kostbare kerkvloeren uit de negende tot en met de veertiende eeuw; de onovertroffen analyse van de Bart Klück over de tegelvloeren van de Mieropskameren in Utrecht is nu voor het grote publiek toegankelijk gemaakt; Ronald Stenvert is de uitdaging aangegaan om de taxonomie van de vloeren op papier te zetten uit de periode 1850-1965; André Viersen heeft de unieke blind bevestigde grenenhouten vloer

in de grote zaal van kasteel Amerongen geanalyseerd en Taco Hermans heeft een bijdrage geschreven over glazen vloeren.

Het merendeel van de overige artikelen raakt ook het primaire belangstellingsgebied van de bouwhistoricus, zoals het overzichtsartikel over natuurstenen vloeren door Hendrik Jan Tolboom, de onovertroffen vloer van de burgerzaal van het stadhuis van Weesp door Inger Groeneveld, de cementtegels door Mario Baeck tot en met de bijdrage over stalvloeren: van paarden box tot tuigenkamer.

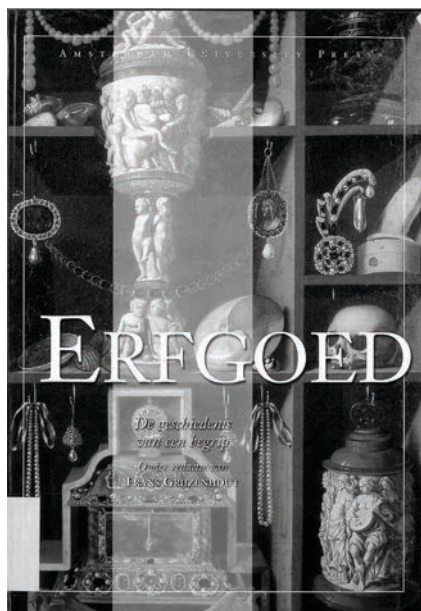
De enorme variatie in materiaal, afwerking en ontwerp van dit zesde wandvlak van een ruimte blijkt groot en rijk. Het is verbazingwekkend dat vloeren en vloerafwerkingen zo weinig aandacht hebben gekregen, zelfs in het recent verschenen overzichtswerk over Nederlandse bouwhistorie. Dit is wellicht symptomatisch voor de stand van kennis over de diverse vloertypen: dit onderwerp behoort tot de slechtst bestudeerde gebouwonderdelen. Met dit boek wordt dit gebrek aan tastbare gegevens enigszins ingevuld, maar talloze deelaspecten wachten op nadere bestudering, onderzoek en publicatie.

ELOY KOLDEWEIJ

FRANS GRIJZENHOUT (RED.), *ERFGOED, DE GESCHIEDENIS VAN EEN BEGRIJP*, AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS, AMSTERDAM 2007. ISBN 978 90 5356 912 2, € 37,50

De bouwhistoricus zal het begrip ‘erfgoed’ als regel opvatten als de gehele historische gebouwde omgeving, bestaande uit beschermde en onbeschermde monumenten, en dan vooral vanwege de daarin opgesloten bouwhistorische informatie. De bouwhistoricus beweegt zich dan ook vanouds op een deelterrein van de monumentenzorg. Bij vele bouwhistorici leefde de gedachte dat het ‘Europees verdrag inzake de bescherming van archeologisch erfgoed’, het verdrag van Valetta, ook op het bouwhistorisch erfgoed en op de monumentenzorg van toepassing zou zijn. In de ogen van vele bouwhistorici was het begrip archeologie door de Nederlandse beleidsmakers ten onrechte voorbehouden

aan archeologisch bodemonderzoek en betekende archeologisch niets meer of minder dan ‘oudheidkundig’. Het is duidelijk dat begrippen niet altijd eenzelfde betekenis hebben. Dat geldt ook voor het begrip ‘erfgoed’. Het door Frans Grijzenhout geredigeerde boek bevat twaalf bijdragen die daarop ingaan. Voor

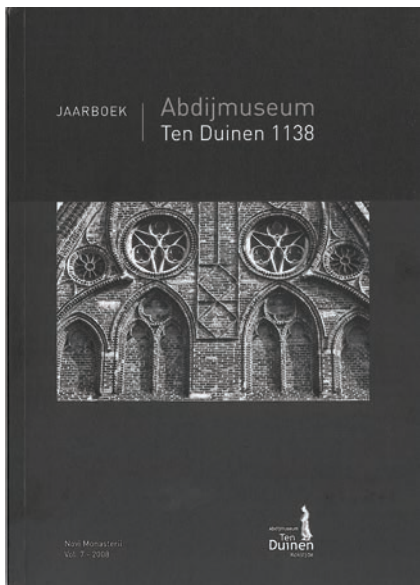

de bouwhistoricus zullen de bijdragen van Martijn Eickhoff over archeologisch erfgoed, en dat van Coert Peter Crabbe over monumenten als archeologische overblijfselen het meest aansprekend zijn maar ook de bijdrage van Willemien Roenhorst is interessant. Het is getiteld 'Monumenten van natuur en schoonheid' en behandelt ook monumenten van architectuur. De bijdragen schetsen de ontwikkelingen in het denken over 'monumenten' als erfgoed. Met name is te lezen over het ontstaan van een monumentenzorg in de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw.

Monumentenzorg is in beweging en relaties met landschap en omgeving en ook met archeologie worden steeds vaker gelegd. Erfgoedverordeningen die monumentenverordeningen vervangen en zich richten op archeologie en monumentenzorg komen er aan. Het is daarom goed eens over het begrip erfgoed te filosoferen en oog te hebben voor de achtergronden en tradities van de verschillende erfgoeddisciplines, zowel de monumentenzorg als ook andere. Het boek is strikt genomen geen bouwhistorisch boek, en zal niet zozeer voor iedere bouwhistoricus interessant zijn maar wel voor degenen die betrokken zijn bij erfgoedbeleid in brede zin en daarin de zorg voor het bouwhistorisch erfgoed willen (of moeten) betrekken.

WIM WEVE

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Coomans, T. en H. van Royen (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Koksijde, 2008 (Novi Monasterii Vol.7). Hierin vele interessante bijdragen van onder andere Karel Emmens, Gabri van Tussenbroek en Gerrit Vermeer.

Elpers, M.S., *Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen*, In: Vitruvius 1(2008), nr. 3, p. 40-47.

Gruben, R., A. Wielinga en M. Saan, *De Delftse colleges kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud*, Wijk bij Duurstede 2008 (BAAC bv, 's-Hertogenbosch, en de Nederlandse Kastelenstichting). € 12,50, te bestellen via www.kastelen.nl

Harst, G. van der en R. de Waard, *Wederopbouwkerken van de Protestantse Kerk in Nederland : inventarisatie en waardering van kerkgebouwen uit de periode 1940 tot 1970 in Gelderland*, [S.l.] : [s.n.], 2007.

Hoeve, J.A. van der en A. de Groot, *De kerk te Beets. Geschiedenis van bouw en inrichting*, in: Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken, nr. 66 lente 2008.

James, J., *In search of the unknown in medieval architecture*, London 2007.

Naturstein als Baumaterial, Marburg 2007, Jahrbuch für Hausforschung, Bd. 52, Jonas Verlag.

Oudheusden, J. van, *De Loet 's-Hertogenbosch: 650 jaar stedelijke geschiedenis*, Waanders, Zwolle/ 's-Hertogenbosch 2008.

Ottenheym, K., Rosenberg, P. en N. Smit, *Hendrick de Keyser, Architectura Moderna : moderne bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, SUN, Amsterdam 2008, Bevat facsimile-uitg. van: Architectura Moderna / H. de Keyser. -1631

Perlich B. en G. van Tussenbroek, *Valkhofkapelle Nimwegen (Nijmegen): neue Er-*

kenntnisse zur mittelalterlichen Baugeschichte, In: *Architectura : Zeitschrift für Geschichte der Baukunst* ;38(2008), nr. 1, p. 35-48. Zie ook KNOB Bulletin 2008-3, pp.90-100.

Raue, J., *Architekturfarbigkeit des Backsteinbaus. Eine vergleichende Studie an Stadt- und Klosterkirchen in der Mark Brandenburg*, Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms 2008.

Tutton, M. (ed.), *Windows : history, repair and conservation*, Shaftesbury 2007.

Van der Eerden, P.C en M.A. Van der Eerden-Vonk, *De Wijkse toren. Geschiedenis van de toren van de Grote Kerk te Wijk bij Duurstede (1486-2008)*, Verloren, Hilversum 2008.

Zanten, M. van, *Religieus erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen*, Walburg Pers, Zutphen 2008.

REDACTIE, KOPIJ EN DONATEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF:

EINDREDACTIE EN SAMEN-
STELLING: - VACATURE -

tot die tijd: drs. A. Reinstra

Werk: RACM, Postbus 1001,
3700 BA Zeist
tel.: 030-6983253
e-mail: a.reinstra@racm.nl

REDACTEUREN:

mw. drs. M.E. Stades-Vischer

Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist
tel.: 030-6943610
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr. ing. R. Stenvert

Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

mw. drs. A.H. Herwig-Kempers

Overste den Oudenlaan 7,
2111 WB Aerdenhout
tel.: 023-5240129
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

J.A. Nipius (vormgeving)

Staringlaan 28
3351 TB Papendrecht
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

REDACTIEADRES:

drs. A. Reinstra

De Grutto 138,
3972 PD Driebergen
tel.: 0343-533889
e-mail: a.reinstra@racm.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

KOPIJ/REACTIES:

Vóór 1 maart 2009 te zenden naar
bovenstaand adres.
De redactie houdt zich het recht voor
ingezonden stukken te weigeren of in
te korten (in overleg met de auteur).

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN
door jaarlijks minimaal € 15,- over te
maken op giro 273441, t.n.v. pen-
ningmeester SBN te Nijmegen.
U wordt dan op de hoogte gehouden
van het doen en laten van de sticht-
ing door middel van de twee tot drie
maal per jaar verschijnende Nieuws-
brief.

Op de omslag: *De voordeur van het
pand Oude Delft 73 te Delft. (foto M.E.
Stades-Vischer)*
Ingevoegd: *"Vadertje tijd" in de bekron-
ing van het pand Vlak 2 te Dordrecht.
(foto A. Reinstra)*

ISSN 1872-602X
